

KÜÇÜKASYA'DA İSLAMİYET (DER İSLAM IN KLEIN ASIEN)

SADELEŞTİREN: PROF. DR. MEHMET KANAR *

Öz

Berlin Friedrich Wilhelms Üniversitesi öğretim üyelerinden Franz Babinger'in¹ 7 Mayıs 1921 tarihinde açılış dersi olarak verdiği "Der İslâm in Kleinasien: *Küçükasya'da İslâmiyet*" konulu makale, daha sonra *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft* adlı süreli yayının 76. cildinde basılmış (Leipzig 1922, s. 126-152) ve bu makale Edebiyat Medresesi hafız-ı kütübü Râgıb Hulûsi [Özden] tarafından Türkçeye tercüme edilerek *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nın 2. yıl, 3. sayısında yayınlanmıştır (Temmuz 1338/1922, s. 188-221). Prof. Fuad Köprülü de Babinger'in makalesini okuduktan sonra bazı hataları düzeltmek, bu arada kendi araştırmaları sonucunda kimi konularda sahip olduğu kanaatlerini ortaya koymak için söz konusu makaleye tenkidî bir cevap hazırlamış ve bunu "Anadolu'da İslâmiyet. Türk istilasından sonra Anadolu tarih-i dînîsine bir nazar ve bu tarihin menbaları" adı altında *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*

* Prof. Dr. Mehmet Kanar, TC Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi, (İstanbul Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Emekli Öğretim Üyesi), email: mehmet.kanar@yeditepe.edu.tr; profkanar@gmail.com

¹ Franz Babinger (1891-1967): Alman Türkolog ve tarihçi, İslâm sanatı tarihi uzmanı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk ordusunda görev yaptı. Çalışmalarını daha çok Türk tarihi alanında yoğunlaştırdı. Berlin, Münih, Bükreş ve Yaş üniversitelerinde Türkoloji, Yakındoğu tarihi ve kültürleri dersleri verdi. Belli başlı eserleri: *Scheich Bedrettin (Şeyh Bedrettin)*, 1921; *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke (Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri)*, 1927; *Mehmet der Eroberer und seine Zeit, Weltenstürmer einer Zeitenwende (Fatih Sultan Mehmet ve Zamanı, Bir Çağ Sonunun Akıncısı)*, 1953.

si'nda bir dizi makale halinde yayınlamıştır (yıl: 1338, 4 Eylül, 5 Teşrîn-i sâni, 6 Kânûn-i sâni ayrı basım, 129 sayfa).

Aşağıda Prof. Babinger'in açılış dersinin günümüz Türkçesine göre sadeleştirilmiş metni sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Küçük Asya, İslâm, Franz Babinger

ABSTRACT

Franz Babinger, one of the academic members of Friedrich Wilhelms University, Berlin, presented the paper "Der İslâm in Kleinasien: Islam in Asia Minor" as an opening course 7 May 1921. Then, it was published in volume 76 of the periodical named *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft* (Leipzig 1922, s. 126-152). The paper was translated into Turkish by Râgıb Hulûsi, bumpkin of Madrasah of Literature and was published in the issue 3 of the second year of the journal of the Darülfünûn Faculty of Literature (July 1338/1922, s. 188-221).

After reading the paper of Babinger, Professor. Fuad Köprülü gave a critical answer to the paper in order to correct some mistakes and to express his own views he had after a series of researches, and he published them in a series of papers under the name of "Islam in Anatolia, a Look at the History of Religion after the Invasion of Turks and the Sources of This History" in the journal of Darülfünûn Faculty of Literature (year: 1338, 4 September, 5 Teşrîn-i sâni, 6 Kânûn-i sâni separate publication, 129 pages).

Key words: Asia Minor, Islam, Franz Babinger

چکیده

بحثی که فرانس بایبinger، عضو هیئت علمی دانشگاه فردریش ویلیامز برلین با عنوان "Der *İslâm in Kleinasien*: اسلام در آسیای صغیر" در تاریخ ۷ می ۱۹۲۱ به عنوان بخشی از درس مطرح کرد بعدها در شماره ۷۶ مجله " *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*" چاپ شد (Leipzig 1922, s. 126-152).

این مقاله با ترجمه آزاد حافظ قطبی راغب خلوصی به ترکی ترجمه در مجموعه شماره ۲ سال ۳ دانشکده ادبیات دارالفنون چاپ شد (Temmuz 1338/1922, s. 188-221).

پروفسور فواد کوپرولو بعد از مطالعه مقاله باینگر و اصلاح بعضی از خطاها و افزودن نظرات خویش جوابی برای آن تهیه نموده است و در مقاله ای با عنوان "اسلام در آناتولی" با نگاهی به تاریخ اسلام بعد از استیعالی ترک و منبع شناسی آن پرداخته است که به صورت سری مقالات در مجموعه دانشکده ادبیات دارالفنون منتشر شده است. در زیر ترجمه ترکی به روز شده مبحث مطرح شده توسط پروفسور باینگر ارایه می گردد.

کلید واژه ها: آسیای صغیر، فرانس باینگر

Kadim dünyanın hiçbir diyarına bunca asırların geçişi sırasında Anadolu'ya olduğu kadar garip ve hususî bir rol ve vazife düşmemiştir. Bu yarımada en eski zamanlardan beri Doğu ile Batı arasında bir aracı ve üzerinde Doğu ile Batı illerinin gerek barış gerek savaş kuvvetlerini ölçüşmek için telakki ettikleri bir milletler köprüsü olmak gibi kendisine dünya tarihinin bahşettiği bir talih ve mukadderiyete mazhar bulunmaktadır. İşte Anadolu'nun -zikre şayan olmayan birkaç istisna bir yana- hiçbir zaman kendisine has, vahdetli bir ülke teşkil edememiş olması şüphesiz bu vaziyeti ile açıklanabilir. Kendisinin bu hususî "aralık" vaziyeti her taraftan gerçekleşen göç akınlarını tayin edip kolaylaştırdığı için burada Ârî, Sâmî, Moğol ırklarına mensup muhtelif şubeler ahlak, âdetler, din ve saire itibarıyla aralarında hiçbir bağ bulunmaksızın, büyük bir çeşitlilik ve farklılıkla yan yana yerleşmiş, konuşmuş oldukları gibi memleketin yerli ahali de hiçbir zaman sağlam ve bütün bir kitle olmayıp, son derece şaşırtıcı tezatlar ve garip tesirlerle dolu karmakarışık bir kavimler topluluğu halini arz etmekteydi. Yine burası eskiden beri, üzerinde ticaret ve harp için buluşan kavimlerin bir savaş meydanı veya ganimet malı ve hiçbirini de kalıcı olarak yerleşmek isteyecek derecede kendisine bağlamamak şartıyla, sayısız fatihlerin daimî hedef ve amacı olmuştu. Hititler, Frigyalılar, Lidyalılar, Acemler, Romalılar, Suriyeliler... bütün bunlar Anadolu hudutlarından bir an için gelip görünüyorlar ve az bir müddet sonra hiçbir iz bırakmaksızın kaybolup gidiyorlardı.

Yunanlılar sahil kenarlarını işgal ve iskân ederek ülkenin içlerine ilerliyor fakat o nispette de kendi ırkî özelliklerini za'fa düşürerek nihayet büsbütün terk ediyorlar, Acemler, kısa, Romalılar ise daha uzun bir müddet için burasını ellerinde bulunduruyor, bununla beraber Anadolu'yu ancak bir iskân sahası yani koloni olarak görüyorlardı.

Şimdi birdenbire bu sahne değişiyor, roller de değişiyor. Vaktiyle kadim devirde bu Anadolu, Batı ve onun irfan, medeniyet ve sanatı sayesinde Doğudan ayrılmış, koparılmış olduğu gibi, daha sonraları Doğu da, ancak bu defa büsbütün yeni şekillerle ve yıpranmamış milletlerin taze kuvvet ve taşkınlığıyla ortaya çıkıyor... Anadolu'daki Bizans hâkimiyetinin çürümüş bir bina gibi çöktüğü sırada, XI. asrın ikinci yarısında, anlaşılmaz büyük olayların tesiriyle Asya'dan batıya doğru sürülmüş olan bir çoban boyları topluluğu ki Türkmenler daha doğru tabiriyle, bunların en ileriye gelen bir kolu, yani Selçuklar, yarımadaanın eşğinde görünüyor ve pek az bir zaman sonra Anadolu'nun içerisine dalıp burada ayrı bir devlet olan Rûm saltanatını kurarak yeni bir dinin hâkimiyetine yol ve meydan açıyorlar.

Çoktan beri kadim devrin Anadolusuna, buranın müteaddit kavimlerine, muhtelif dinlerinin şekillerine layık olduğu derece ve miktarda gayret ve zekâsını sarf edecek hatırı sayılır adette araştırmacı çalışmış ve birçok hususu genel hatlarıyla aydınlatıp açıkladığı halde bu diyarın artık bin seneyi geçen bir zamandan beri geçirdiği "İslâmiyet devresi" hemen hemen hiç incelenmemiş bir devir olarak gösterilirse, yanlış bir iddiada bulunulmuş olmaz. Hatta şimdiye kadar Müslüman Anadolu'ya ait velev ki yüzeysel olsun, umumî bir taslak bile yapılmamıştır. Oysa bugün bizim bu Müslüman Anadolu'ya dair bildiklerimiz genellikle Bizans tarihçileri ile eserlerinin çoğu yazma halinden bile çıkamamış olan, aciz ve mahdut bazı İslâm müelliflerinin verebildikleri cüz'î ve eksik haberlerden ibarettir. Böyle olmakla beraber, ihtimal ki burada "İslâm incelemeleri için bir yeni ülke" olmak üzere Anadolu'ya ait umumî bir taslak çizme yolundaki bu teşebbüs biraz cesurca sayılabilir.

Buna rağmen ilmin burada yapacak ne gibi vazifeleri olduğu hakkında düşüncelerimizi bir defa muhasebe ve teftişten geçirmek ve

aynı zamanda İslamiyet'in bu sahada gideceği yolları seri hatlarla resmetmek cazibesiz bir iş olmasa gerektir.

Bu hususta en evvel karşımıza çıkacak asıl soru şudur: İslâm dini bu kıtaya ne vakit girdi? Anadolu ne vakit "Dârü'l-İslâm" halini aldı? Bu o kadar dolaşık bir meseledir ki bugün buna dair ancak bazı faraziyata girişilebilir. Yalnız şu kadarı müspettir ki daha hicretin birinci asrında İslâmlar² tarafından vaki olan geçici akınlar burada gerek siyasî, gerek dinî bir iz bırakmamışlardır. Fakat söylediğimiz gibi, milattan sonraki XI. asırda (1067) oradaki Bizans mirasına pek kolayca konmuşlar ve bu yeni fethedilen memlekette İslamiyet'e kesin bir kabul mevkiî temin etmişlerdir. Dinî tarihin konu olacağı bu makalemizde siyasî tarihten bir nebze olsun bahsetmek caiz değildir. Bununla beraber bahsin heyet-i umumiyesini anlayabilmek için sadece şu keyfiyeti hatırlatmak icap eder ki onuncu asrın ortalarında bu Türkmen boyları topluluğu Selçuk isminde birinin başkanlığı ve kumandası altında Türkistan'dan Buhara'ya hicret etmiş ve orada rivayete göre 956 senesinde İslâm dinini kabul etmiştir.³ Kendisinin bundan evvel hangi dine salık olduğu hiçbir yerde belirtilmiyor. Fakat şu kadarı kesindir ki bundan sonraki ilk kırk sene içinde, ilk defa olmak üzere Nişabur camiinde Tuğrul Bey adına hutbe okunduğu 1037⁴ tarihinden itibaren Selçuklar bütün İran, el-Cezire, Irak, Suriye ve Anadolu'ya hâkim olmuşlardı ve ortada mevcut bütün devletleri süpürmüşler, Hindistan hudutlarından Akdeniz sahillerine kadar yayılıp uzanan bir saha üzerinde saltanat kurmuşlardı.

Anadolu'da az zamanda önce İznik, sonra Konya asıl Selçuk saltanatının fer'î bir kolu olarak meydana gelen Anadolu Selçuklu Devletinin başkenti olmuştu.⁵

² bk. E.W. Brooks, *Anadolu'da Araplar (570-641)*. Arap kaynaklarından, *Yunan Tetkikleri Dergisi*, c. 18, Londra 1898, s. 182-208 (İngilizce) yine aynı zatın 816-888 seferi, Arap kaynaklarından, aynı dergi, c. 19, 1899, s. 19-33.

³ bk. *Tabakât-ı Nâsirî*, G. Raverty Londra, 1881, c. 1, s. 117.

⁴ Bir mürettep sehvi olsa gerektir (Ragıb Hulusî).

⁵ bk. Houtsma, *Anadolu Selçuklularına Dair*, Hollanda İlimler Akademisi Bülteni, Tarih ve edebiyat kısmı, üçüncü seri, 9.kısım, Amsterdam 1892, s. 133-153 (Flemenkçe).

Doğuda hükümet süren asıl Selçuk hükümdarları gibi Rûm (Anadolu Selçuklu) sultanları da sanat, ilim ve edebiyatı teşvik ve himaye ediyorlardı. Fakat bütün bunlar Türk değil, halis Acem tarz, renk ve üslubundadır. Aynı şekilde, bilhassa bazı cami ve medreselerde bugüne kadar muhteşem örnekleri kalmış olan kendilerine has âbide ve binalarda görünen mimarî usulü açıkça Doğu İran tarzıydı. Bütün Anadolu'ya yayılmış olan binaların üzerindeki sayısız kitabe Konya sultanlarının bedî zevk ve ihtişam düşkünlüklerini gösterip ilan etmektedir. Bizans Hıristiyanlığı yerine, sırf memleket dâhilinde olsun, yeni din kaim olmuş, Hıristiyan din, ahlak ve zihniyeti son sığınma yeri olarak ancak Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde tutunabilmiştir.

Şimdi biz Rûm Selçuklarının itikadî fikir ve nazarlarına dair ne biliyoruz? Acaba oralarda Sünnîlik mi, ehl-i sünnet mezhebi mi vicdanlarda hâkimdi? Kesinlikle bilinmiyor. Ve ihtimal ki ilmî araştırmalarda en az dikkat edilen birinci nokta budur. Birçok karine bu hususta şüpheye imkân bırakmıyor ki Rûm Selçukları Şî mezhebine mensup-tular. Yani tek bir kelime ile Alevîydiler. Buhara diye bilinen o esrarlı ve menkıbelere bürünmüş keşişler şehrinde -Buhara kelimesi Bûdî lisanında manastır manasına gelen "Ubhara" kelimesinin Türkçe - Moğolca şekli olarak görülmektedir- İşte, bu vaktiyle bir mubedler haremının merkezi olan İranlıların şehrindeydi⁶ ki Selçuklular atalarının dinini İslamiyet'le değiştirmişlerdi.

Özellikle Rus âlimlerinin çabaları sayesinde bilgi sahibi olduğumuz bir keyfiyeti İslâm müelliflerinden tanık getirerek belgelemek istersem, bu makalenin çerçevesini kırmış ve aynı zamanda ifadele-rimin özlülüğünü ihlal etmiş olacağım. O da şudur ki: Seyhun'un ardındaki ülkeler, yani Maverâünnehir dediğimiz kıt'a hiçbir zaman-da ciddî bir surette Sünnî olmamış, hiç olmazsa daima Alevî tesirlere tabi kalmıştı. Bir defa İran'ın o vakit de şimdiki gibi katiyyen ehl-i sünnet telakkilerine merkez olmadığı, belki İslamiyet'in eski mezhep-lerinin bırakıldığı veya değişime uğramış olduğu yerlerde daima Sünnî düşmanı olduğu münakaşa götürmez bir kısım halkı içinde barındırdığı her türlü şüphenin üstünde bir vakıadır. Hâlbuki sadece bir kaynak zikretmiş olmak için mesela söyleyebiliriz ki yaklaşık otuz

⁶ Buhara hakkında bk. W Barthold, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, s. 809 v.d.

sene bir müddet (1063-1092) Selçuklardan Alparslan ve oğlu Melikşah'ın vezir ve danışmanı olan Ebû Ali Hasan Nizâmülmülk'ün *Siyasetname*'si Türk boylarının ne kadar İranîleşmiş ve iliklerine kadar Şîî fikir ve itikadlarıyla işlenmiş olduğunu⁷ başka bir manaya hamli mümkün olmayacak şekilde haber vermektedir. 1170 senelerinde doğmuş olan Yakut gibi ehl-i sünnet müellifler Türklerin İslâmiyet düşmanlıklarına karşı nefretlerini göstermekten geri kalmıyorlardı. Bu cümleden olarak, Arap coğrafyacısı, Koşar ile Beluç'un "İslamiyet'in Rum ve Türklerden daha azılı düşmanları" iki haydut olduğunu söylüyor.⁸ Onun için Bizans tesirlerinin kuvvet ve derecesi küçümsenmemesi gerekmele beraber, Anadolu'nun Selçuk binalarından⁹ bahsedilirken bunlarda Sünnî Müslümanlarca o kadar şiddetli bir bağlılıkla ihtiraz olunan canlı tasvirlerin bulunması gibi çok dikkat çekici bir hadisenin Bizans tesirlerine atfedilerek, aynı zamanda Selçukluların Sünnî olduklarının¹⁰ kabulü katiyyen hatadır. Nitekim Konya binalarında görülebilen o sayısız "Çâr Ali" dedikleri şeyler bina edenlerin Şîî ruhiyet ve zihniyetleri hakkında istenildiğinden daha iyi kanıt olmaktadır.

Filvâki şimdiye kadar Rûm Selçukları hakkındaki tarihî haberler bize ne kadar cüz'î miktarda sızmış bulunursa bulunsun bir nokta çürütülemez ve reddedilmez bir şekilde sabit ve muhakkaktır. O da

⁷ Schefer *Siyasetname*, Nizamülmülk tarafından Sultan Melikşah için telif olunmuş devlet yönetimine ait eser Schefer tarafından tab ve tercüme edilmiş Farsça nüsha (Fransızca), *Yaşayan Doğu Dilleri Mektebi Neşriyatı*, üçüncü sıra, c. 7-8 ve ilave, üç cilt. Paris 1891, 1893, 1897. bk. Leon Cahun, *Asya Tarihine Medhal, menşelerden 1405'e kadar Türkler ve Moğollar*, Paris (Fransızca). Açıklıktan uzak fakat müellifin çok okumuşluğu ve ihtiva ettiği yoğun malumat ve veriler dolayısıyla oldukça kıymetli bir kitaptır ki Turancuların İncilidir. Bu hususta en ziyade alakası olan fasıllar şunlardır: *Türkler ve İslâmiyet, Moğollar, Moğollar Devrinde Asya, Timurleng ve İslâmiyetin Zaferi. Siyasetname* hakkında da 153, 162, 180, 182, 190. sayfalara müracaat.

⁸ bk. K.Barbier de Meynard, *İran lugatı*, Paris 1861, s. 455 (Fransızca).

⁹ Bu hususta tamimî bir surette kısmen Gustave Menden'de Fransızca "Eski ve yeni Sanat Mecmuası"nın 32. cildindeki "Anadolu'da Selçuk Abideleri"nde malumat vermektedir.

¹⁰ bk. Friedrich Sarre, *Anadolu'da Seyahat*, Berlin 1796, s. 68 vd.(Almanca).

şudur ki: Rûm Devletinin bütün siyasî ve dinî hayatı tamamen İran tesiri altında bulunuyordu. Şirde, saray dairelerinde sadece Fars dili kullanılıyordu. O zamandan kalma müteferrik bazı ehemmiyetsiz edebî kalıntılar istisnasız Farsça yazılmıştı. Acem hânendeleri Konya'da kendi ana dillerinde garip sevda şarkıları ve ilahî türküler terennüm ediyorlar Rûm sultanlarının menkıbeleri de yine İran lisanında terennüm edilip yazılıyordu. Bu münasebetle sadece M. Th. Houtsma sayesinde keşfedilen İbni Bîbî (vefatı ۱۲۷۲) tarihini hatırlatmak yeter. Gerçi bu kitabın bir Türkçe nüshası elimizde ise de bunun anlaşılması XIII. asırda hazırlanmış Farsça muhtasarı sayesinde esaslı bir surette kolaylaşmıştır. İşte keza "in usum delphini" namına (?) aslında Farsça telif edilmiş olan bu vekayiname medeniyet tarihi bakımından çok yüksek bir kıymeti haizdir. Çünkü el'an bir zamanki göçebeliklerinin açık izlerini korumakla birlikte medeniyet ve irfan bakımından İran'a¹¹ tabi olan Selçuk saray hayatını son derece canlı bir surette göstermektedir.

Binaenaleyh yalnız Rûm Selçukları havzası için Şî İslâm dinini resmî din olarak kabul etmekte tamamen haklı olabilirsek de, bu yeni hâkimiyete tabi olan ahali ile fatihlerin büyük kitlesini bu dinin sadık ve şaşmaz salikleri telakki etmek kesinlikle doğru olmaz.

Selçukların İslâmiyeti kabûl etmezden evvel hangi dine inandıkları meselesi ancak farazî bir şekilde hallolunabilir. Türk boyları arasında şamanlığın yanında Hıristiyanlığın bir şeklinin de yeri olduğuna dair muhtelif karineler mevcuttur. İsrail (ki Selçuk'un oğullarından birinin adıydı), Mikail, Yunus, Musa gibi garip İncilî -Hıristiyan isimlerinin o zamanlar Hıristiyan Kafkas kavimleriyle olan komşuluk ile izah edilebileceği zannedilmişse de, Daniel Chwolson ve Wilhelm

¹¹ bk. *Selçuk tarihine dair metinler külliyatı*, naşiri M. T. Houtsma, 4 cilt, Leiden 1888, 1902. *Necib Asım'ın Türk Tarihi*, İstanbul 1330 tab'ındaki ifadesine göre İbni Bîbî aslı Farsça olan vekayinamenin İkinci Murat zamanında (1421-1451) defterdar Cafer Çelebizade tarafından Türkçeye tercümesidir. Bu konuda bk. M. Th. Houtsma, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 ve İbni Bîbî'nin eseri. Rusça *Şark Atikiyyâtı* mecmuasının 4. cilt, 1. cüz'ü de, Petersburg 1912, istifadeli bir hülasayı içerir. Yine bk. *Almanca İslâm mecmuası*, c. 4, s. 135, no.9.,

Radloff tarafından meydana çıkarılan Nastûrî mezar kitabeleri¹² Semi Reçiye dedikleri Yedi Su eyaletindeki Türk boyları arasında Hıristiyanlığın kuvvetle münteşir bulunduğunu açıkça ispat etmektedir. Petersburg'un görüşünde isabetli İslâm müdekkiki W. Barthold buna dair uzunca ve kanaat verici bir makale neşretmiştir.¹³

Bundan başka yine Anadolu Selçuklularından kısmen kendi arazileri üzerinden geçen Haçlı seferleri dolayısıyla Batı Hıristiyan kanı karışmaları da oluyordu. Hatta Toulouse ve St. Gilles kontu Dördüncü Raimund'un (doğumu 1042- vefatı 5 Şubat 1105, Trablus) hemşiresi İsabella ve onunla birlikte birçok sosyete frenk kadınları Selçuk beylerinin harem dairelerine girmişler, bunun üzerine **İsabella, Birinci Kılıçarslan** (vefatı 1088) tarafından nikahlanarak Anadolu sultanlarının ceddeleri olmuştu. Bu gibi hanedan münasebet ve irtibatlarına memleketin dinî ahval ve vaziyeti için kapsamlı bir tesir atfetmekten çok uzak bulunmakla beraber, bilhassa ileride göreceğimiz gibi münferit olmayan bu durumların, Selçukluların ellerindeki Hıristiyan esas halkına karşı vaziyetlerine az çok etki ettiğini zannediyorum.

Anadolu'nun yerli sakinlerinin dinini ne derece değiştirmiş olduğu hakkında hiçbir şey söylenemez. Ancak şu kadarı pek muhtemel olarak kabul edilebilir ki eskiden beri mevrus Hıristiyanlık büsbütün mücadele ve mukavemetsiz terk ve feda edilmemiş, belki İslâmîyetin yeni kaim olduğu yerlerde alttan alta yine yaşamaya devam etmiş ve din araştırmacılarına bu kadar zahmet çıkartan o gayet acayip ve meraklı itikatların karışmasına yol açmıştır.

Bu tezahür ve gelişmekte olan Selçuk medeniyetine ansızın Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın imha yıldırımını çarptı. Anadolu kendisinin hüküm ve tabiiyeti altına girdi. Fakat bu geçiciydi. Binaenaleyh mem-

¹² bk. St. Petersburg imparator akademisi muhattaraları, 1886, 1890, 1897 senesi ciltlerinde ve Radloff'un kısmen iştirakiyle neşrettiği "Semireçiye "(Yedi Su Eyaleti) Süryanî Mezar Kitabeleri, (Almanca).

¹³ bk. W. Barthold, *Rus Atikiyet İmparatorluk Cemiyeti Şark Şubesi Yazıları*, c. 8, *Moğollardan Evvelki Devirde Türkistan'da Hıristiyanlık*, Petersburg 1893; ve yine N. Petrovskij, *Türkistan'da Hıristiyanlık makalesine dair*, aynı yerde, s. 153 v.d. (Rusça).

leketin dinî gelişimi için bir tesir ve ehemmiyete sahip değildi. Bunu bir yana bırakırsak, şu husus hemen hemen muhakkak gibidir ki Cengiz Hanlıların kabul ettiği İslâm akidesi şekli esas itibarıyla Selçuklularınkinden hemen hemen farksızdı. Mesela şu vakayı hatırlatalım: **Hülagu** tarihçi **İbnü't-Tıktaka** tarafından doğrudan doğruya Ali'nin halefi ve coşkulu bir Alevî sıfatıyla pek taşkın bir surette tebci edilmiş, adeta semavîleştirilmiştir.¹⁴ Hıristiyanlarca da kendisinin dikkat çekici hoşgörüsü, hatta Hıristiyan dostluğu sebebiyle çok muhterem tutulmaktaydı. Kısa bir zaman devam eden Moğol hâkimiyetinden sonra Anadolu bir takım derebeylerin eline kolay bir av gibi düşmüştü.¹⁵ Mamafih Selçuklular başkentleri olan Konya'da sönük ve zahirî bir hayat yaşamakta devam etmişlerdir.

Ancak, mensup olduğu hanedanın sonuncusu olan **Alaeddin** 1308'de zehirlenerek öldüğü zaman yarımada bir takım derebeyliklere bölünmüştür ki bunların çok karanlık olan tarihleri bizi burada daha ziyade meşgul edemez. Yalnız şu kadarını açıklığa kavuşturalım ki bu beyliklerin de Alevîliğe mensubiyetleri ispat olunabilir. Bunun için mesela sadece "Nûre Sufî" dedikleri muammalı şahsiyeti, ondan neşet eden Karamanoğullarını veyahut Aydın, Hamid, Teke (Teke Türkçede erkek keçidir) beylerini düşünüyorum.

Mamafih bütün bu ehemmiyetsiz derebeyliklere nazaran 13. asır dönümünde birdenbire tarihin karanlığından çıkarak, ilkin, kendilerine gösterilmiş olan ufak bir araziye, ondan sonra nihayet Selçuklu saltanatının parçalanması ve kendisine varis olan beyliklerin hüküm ve tabiiyete alınması sayesinde bütün Anadolu'yu, mutlak bir surette mülkiyet ve tasarruflarına alan yeni bir aşiretler topluluğu gelir ki

¹⁴ *el-Fahrî*, müellifi İbnü't-Tıktaka, Arapça metni, naşiri Reynorg, Paris 1895, s. 9 ve yine bk. L. Kahulî, adı geçen eser, s. 428.

¹⁵ Anadolu derebeyleri hakkında Osmanlı lisanında pek mühim şeyler neşredilmiştir. Ezcümle Halil Edhem Bey tarafından *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1912 senesi 11. ve 1913 senesi 12., 13. ve 14. sayılarında Karamanlılara ait kitabe ve vesikalar ki ayrıca basılmıştır. Daha sonraki tarihi için Marino Sanoto'nun Rûznâme'si çok kıymetli malzemeyi ihtiva eder. Tekeoğlu'na ait bir tetkik henüz mevcut olmayıp, Hamidaoğlu için bk. J. H. Mordtmann, *İslâm Ansiklopedisi*, 2. cilt.

çok daha mühimdir. O da Osmanlı kavmidir. Bunun nereden geldiği ve kendisini Doğudan göçmeye sevk eden sebebin ne olduğunun gediksiz bir surette keşif ve ispatı henüz ilmin tetkikatı ve araştırmaları için müyesser olamamıştır. Bu Türkmen boylarının evvelki serüvenlerini derin bir karanlık örtmektedir. Acaba bunlar anayurtlarından nasıl bir din getirmişler ve ne vakitten beri İslamiyet'e girmişlerdir? **Th. Nöldeke** 60 sene evvel bu kavmin ilk cediti olan **Osman**'ın tamamıyla Arap-İslâm ismini taşıdığı halde babasının **Ertuğrul** ve amcalarının **Sunkur**, **Gündoğdu**, **Dündar**, hatta kardeşlerinin bile **Gündüz Alp**, Sarı Bali gibi müşrik diyebileceğimiz gayr-i İslâmî adları olduğuna¹⁶ dikkat çekmiştir. Hâlbuki diğer taraftan dedesinin adının Süleyman olduğu söyleniyor ve başka bir yerde Osman'ın İslamiyet'i ilk kabul ettiği zaman eski ismini değiştirmiş olduğu faraziyesini serdettiydim.¹⁷ Mamafih bununla da Süleyman adı izah edilmiş olamaz. Meğerki bunun için de *Tevrat*'ın Salomon'u esas alınmış ve kendilerinin soydaşları olan evvelki Selçuklardaki Hıristiyanî-İncilî isimlerin zuhurunu mucip olan aynı etkenler bunun için de kabul edilmiş ola.

Özetle, Osmanlılar, Selçukların bütün mirasına sahip oldular. Dinî durum İslâmlaşmanın gittikçe ilerleme kaydetmesinden başka bir değişim göstermedi. Bu yeni sultanlar zamanında ise öncekinden çok daha geniş bir ölçekte genç Osmanlı devletinin manevî ve dinî hayatına tesir itibarıyla kendisine büyük bir şiddet ve vüs'at atıf ve izafe edilmesi gereken Şark meczuplarının memlekete gelip toplanmaları hadisesi vuku buluyor.

¹⁶ bk. *Alman Şark Cemiyeti Mecmuası*, c. 13, s. 182, not.3, s. 183. Ve yine benim Şeyh Bedreddin hakkındaki takdimimim, s. 11. *İslâm mecmuası*, c. 11, Berlin 1920 (ayrı nüsha olarak).

¹⁷ bk. Bedreddin, s. 11, not.2. Dikkat çekicidir. *Aşık Paşazade Tarihi* basmasında, İstanbul 1334, s. 1, satır 3'de müellifin ceditinin ismi bütün yazmaların işhad ettiği gibi her halde Selman olduğu halde birdenbire Süleyman olarak görülüyor. Acaba Osman'ın dedesinin de adı bu değil miydi? Şiî İran'da Selmân-i Pâk'in çok bariz ehemmiyetine binaen bu keyfiyet meseleye garip bir renk vermiyor mu? Buna lutfedip dikkatimi çeken J. H. Mordtmann olmuştur.

Demek istiyorum ki dervişler ve bunların neşrettiği sufilik hâkim bir mevki alıyor. Bunlar bir defada memlekete gelmiş değillerdir. Daha Selçuklar zamanında birçok sûfi makarr-ı evliya (velîler merkezi)¹⁸ olan Buhara'dan gelip Anadolu'ya cemaatle girmişler ve orada gerek saray gerek ahali tarafından istekle kabul edilmişlerdi. Maverâünnehir'in çok yüksek tutulan halk velîsi **Ahmed-i Yesevî** (vefatı Yas'da 1166'dadır) bunların hepsinin izinden gidilen üstadıydı. Bu bakımdan Horasan bu yabancıların misafirlerin kaynağıydı. Taşköprüzade'nin¹⁹ eski kaynaklara ve rivayetlere dayanarak ilk Osmanlı şeyhlerine dair verdiği haberler gözden geçirilecek olursa, bu adamların müthiş misyonerlik faaliyetleri hakkında az çok bir görüş elde edilebilir. Her köşe ve bucakta zaviyeler ve mamureler tesis ve inşa eden ve çilehaneler açarak mutekid müridleri "sülûk"ları dairesine alanlar bunlardır.

Bu suretle birçok tarikat bu toprak üzerinde mantar gibi bitmekteydi. Bunlardan bilhassa ikisini zikredelim: Birisi, **Celaleddin-i Rûmî**'nin kurduğu olan Mevlevilik²⁰, diğeri de ondan daha az maruf olmayan **Hacı Bektaş-ı Velî**²¹ tarikatıdır.

¹⁸ Martin Hartmann'ın Almanca *İslâmî Şark Mecmuası*'nın 1. cilt, 6.-10. cüzündeki "Kaşgaristan'da hâcelerin hâkimiyeti"'ne dair makalesi de (Berlin 1905) buna ilişkindir.

¹⁹ bk. Taşköprüzade, *Şakâiku'n-numâniye* bunlardan iki Arapça basmanın birisi kenarında İbni Hallikân'ın Vefeyâtül-a'yân ve inbâu ebnâiz-zamân'ı havi olmak üzere 1299 Bulak diğeri 1300 Kahire tab'ıdır. Bir de Mehmed el-Mecdî tarafından yapılmış Türkçe tercümesi vardır ki 1269'da İstanbul'da basılmıştır.

²⁰ bk. S. R. Trowbridge, "Alevîler yahut Aliperestler", *Harvard İlahiyat Mecmuası*, 1909, c. 2, 93-94. Bilhassa s. 94 yukarısı. Mevlevilik tarihi için şunlar da faydalıdır: Şemseddin Ahmed Eflâkî'nin *Menâkibül-ârifin*'i ki C 1. Huart "Dönücü Dervişlerin Evliyalari" namıyla Paris 1918, 1. cildinde Fransızca tercümesini yapmıştır. Mamafih ihtiva ettiği kıymetli malumata binaen Mevlevî Galip Dede'nin (vefatı 1210/1795 Galata) *Tezkire-i şüerâ-yı Mevleviye*'si daha mühim ve kıymetlidir. Viyana'da (Flügel kataloğu, 2/312, no 1257) bir yazma nüshası mevcut olup Ali Enverî'nin 1309'da İstanbul'da tab'edilmiş olan *Semâhâne-i Edeb*'inde de alıntı parçalar halinde görülmektedir.

²¹ Hacı Bektaş hakkında Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmânî*'si oldukça faydalı malumatı havidir. c. 2, s. 22. Burada mensup olduğu tarikatın irşad

İkisi de imanlı Aliperestlik taraflarıdır. Her ikisi de silsilelerini Peygamber'in damadına ulaştırmaktadır.

Bu dinî ihvan cemiyetleri Osmanlı hükümdarlarının hararetli teşvik ve himayeleri sayesinde feyiz ve inkişafa mazhar oluyorlardı. Kadim Osmanlı tarihçileri Bursa ve Edirne sarayları tarafından yapılmış olan zengin vakıflar ve tekke tesislerine ait haberlerle doludur. Bilhassa bu yeni gelenleri Allah'ın resulleri gibi şevk ile karşılayan halkın çeşitli tabakalarından kendilerine tahsis edilen çok taraflı teberruat dervişlere kayıttan âzade bir murakabe hayatı sağlıyordu.

Bu misafirlere karşı gösterilen lüzumundan fazla itimadın pek yakında bu genç Osmanlı devletine ne kadar tehlikeli olacağı henüz akıllardan bile geçmiyordu. Daha Selçuklular zamanında böyle memlekete yabancı bir takım dervişlerin, devletin nizamına karşı isyan ile saltanat hanedanı aleyhinde ayaklanmalarda bulunmaları gibi haller nadir değildi. **Dubeux** da *Mir'ât-ı Tevârih* başlıklı Latince eserinde her halde bir şark aslına istinaden veyahut bir Haçlı tezkiresinden iktibasen böyle bir hadiseyi bütün ayrıntısıyla tasvir etmiştir²².

Bu ve bunun gibi diğer hikâye ve rivayetlerden bu yabancıların yerli halk indinde büyük bir nüfuz ve itibara sahip oldukları dolaylı olarak anlaşılıyor. Her ne kadar o zamanlarda Anadolu'daki dinî cereyanları ayrıntısıyla kâfi derecede net olarak bilmiyorsak da bu her halde Sünnî düşmanı olan yoldaşların saray ve ahali nezdinde gördükleri itibar hatta evliya derecesinde tazim edilmeleri keyfiyetine dayanarak kadim Osmanlı ülkesinde Şiîliğin yayılması hakkında istisnalara cüret edebiliriz. Türkçe eserler bu konuda hemen esaslı bir surette suskun kalıyor. Fakat aynı zamanda bu derviş ve sufîlerin Allah'a kulluklarını gösteren hareketlerine dair takdirlerini safça belirtmekten ve hayret etmekten geri

silsilesi yer alır. Kendisinin bir sıra müridleri de, ezcümle Kovacık, Hacim Sultan, Sarı İsmail, Resul Baba, Yunus Emre, Tapduk Emre zikrediliyor. Nişabur'da meşhur Ahmed-i Yesevî'nin halifelerinden biri olan Şeyh Ahmed'in kızını almıştır.

²² bk. Vincenz v. Beauvars'nin dağınık eserleri ve *Mir'ât-ı Tevârih*'i ve mütalaaları, Helmstadt 1635, s. 155-156. Buradaki "Pape Ruissule" şüphesiz "Baba Resulullah" olacaktır. Acaba bununla o yukarıda zikrettiğimiz "Baba Resul" mü yahut "Baba İshak" mı (bk. Th. M. Houtsma, Selçuk Tarihine Ait Metinler Külliyyatı, 4. cilt, s. 227-230, Leiden 1902). Yoksa başka bir baba mı murad edildiği henüz belirginleşmemiştir.

kalmıyorlar. Şimdiye kadar basılmış olmak suretiyle bizim için kabil-i vusul bir hale konan Osmanlı tarihlerinden en eskisinin müellifi bulunan **Aşık Paşazade** bile, Konya'da bilahare bütün sufilerin toplu olarak katledilmeleriyle sonuçlanan²³ bu derviş isyanında dahil bulunan Baba İlyas'ın peyreviydi.

Ne yazık ki biz gerek Osmanlı devletinin ictimaî teşkilatı²⁴ ve gerek orada zuhur etmiş olan dinî yoldaşlık ve kardeşlikler²⁵ hakkında henüz pek ziyade karanlıktayız. Anadolu'nun durumu hakkında çok dikkat çekici bir tasvir bırakmışsa da yine bu erkek birliklerini andırır cemiyetlerin²⁶ - ki bunlara Hacı Bektaş'ın da bu sırada tesis etmiş olduğu rivayet edilen yeniçeriler²⁷ dahil edilmek icap eder - zuhur ve

²³ bk. *Aşık Paşazade Tarihi*, İstanbul 1334, s. 1, satır 5 Bedreddin, s. 15, not 3 P. A. Krafft, *Viyana Şark Akademisi*, Arapça, Farsça ve Türkçe Yazmaları Fihristinde, Viyana 1842, s. 126, (Roma rakamları) 31'de, 99 numarada, 837/1433'de vefat etmiş olması lazım gelen bir "Pir İlyas" zikretmektedir. Konya insanı Gıyaseddin zamanında ki 1235-1259 aralarında vukubulmuş olduğu rivayet edildiğine (bk. Taşköprüzade, Mecdî, mezkur tabı, s. 23), halbuki Aşık Paşazade ancak 15. asrın ikinci yarısında yaşamış olduğuna göre bu Baba İlyas mı yoksa başka bir baba mı kastedildiğinden şüphedeyim diyebilirim. Zamanen bu müracaat ettiğimiz yazmada zikrolunanı mevzu-i bahs etmek icabeder. Esasen burada bir de 860/1455'de vefat etmiş olan bir "Baba Resul" vardır.

²⁴ Bunun için bk. Şeyh Bedreddin, s. 11, not.1 ki burada bazı ufak malumat verilmiştir. Bu sahada hemen hemen hiçbir araştırma yapılmamıştır. Halbuki "erkek birlikleri"nin kadim Osmanlı ülkesindeki ehemmiyeti ne kadar büyütülse layıktır.

²⁵ Bu gibi kardeşlik hakkında İbni Batuta'da rivayetler vardır. Mesela I/5'de yılan yiyen Ahmedîler (Rufâîler), I/45'de İsfahan'da bir "kav" idaresinde bulunan "erken delikanlılar cemaati" hakkında bilhassa 2/281-282'de "Seravil" hakkında verdiği malumat ongun ve kıyafetler tarihi için önemlidir. Herman Türning, Türk Kütüphanesi, c. 16'yı teşkil eden "Müslüman Cemiyet Birlikleri Tedkikatına Dair Bazı Mütalaat" başlıklı eserinde, Berlin 1913 (Almanca) burasını gözden kaçırmıştır.

²⁶ bk. Helmut Ritter, Almanca "İslâm Mecmuası", c. 10, s. 244-250.

²⁷ bk. H. Shurtz, *Yeniçeriler, Prusya Salnameleri*, c. 112, Berlin 1903, s. 45-479. Bu zat yeniçerilerin erkekler birliği hususiyetini pek doğru kavramıştır. Bunlarda ergenlik kaydına dair bazı malumat için bk. A. H. Lybyer, Osmanlı

menşeleri meselesi açık kalıyor. Burada savaşçı bir Türkmen aşiretinde herhalde varlığı farzolunamayacak şekilde bir misafirperverlik hüküm sürüyor ve Arap seyyahın pek canlı tasvir ettiği gibi, her tarafa yolculara mahsus konuk evleri kapılarını açıyor ve bütün memlekete yayılmış olan "Ahiyyetül-fetyân"²⁸ dediği bir cemiyet "Gençler fütüvvet birliği" namıyla memleketlerinden gelip geçen hacı ve garipleri ibate ve iâşe etmeyi kendilerinin en yüksek vazifeleri telakki ediyordu. Ankara ahîlerini²⁹ bu eski teşkilatın bekaya ve akisleri gibi telakki etmekte haklı değilsek, o sırada bu hallerin çok uzun bir zaman devam etmemiş olduğunu kabul etmek caiz olabilir.³⁰ Timur

İmparatorluğu Hükümeti, Cambridge, 1913 (İngilizce), s. 7. Yeniçerilerin manastır keşişlerine benzer teşkilatları O. Gh.Van Busbeek'in dikkatini çekmiştir.

²⁸ İbni Batuta Ahî kelimesini yanlış bir tarzda arapça "ah"(kardeş) kelimesinden iştikak ettiriyor. Halbuki Jean Deny'nin *Journal Asiatique*, 1920'de gösterdiği vechile bu 1. şövalyelik, 2. ihvanlık, 3. esnaflık manalarına gelen Türkçe bir kelimedir.

²⁹ Bunlar hakkında bk. Şeyh Bedreddin, s. 101 ve buradaki kaynaklar.

³⁰ Osmanlı ülkesindeki loncalar hakkında bakınız. Evliya'nın 1. ciltte verdiği malumattan başka (bunun için bk. Julius Germanus, *Keleti szemle*, c. 9, 1908 ve c. 10, 1909, Budapeşte), Ms. Constance Sutcliffe'in İngilizce *Fortnightly Review*, c. 60, 1896, 820-829. sayfalarındaki "Türkiye Loncaları". Ve yine H. Schurtz'un Almanca *Ulûm-i İctimaiye Mecmuası*, yıl 6, Berlin 1903, 683-706. sayfalarındaki "Türk pazar ve loncaları" makaleleri. Siro M. Remey'in "Türkiye'de On iki Senelik Siyaset İntibaları", Londra 1897 (İngilizce) eserindeki Türkiye'nin Anadolu'daki seferlerine medyun olduğu şeylere ilişkin 11. faslında "Bu esnaf cemiyetlerinin Türklerin seleflerinden alınmış olduğu fikrini bu derece şümulüyle kabul edemem. Türklerde fütüvvet için bilhassa British Museum'daki iki yazma: (bk. Rieu, *Türkçe Yazmalar kataloğu*, s. 239) müteaddit ve çok mühim kısımları ihtiva etmektedir. (I. Ehl-i fütüvvet cemaatinin âdab ve erkânı, v. Fütüvvetin asıl usülleri, 9. Selmânîler tarikatının veya ustura ve bileği ihvanının menşe ve kavaidi) - Türkçe fütüvvetnameler hemen Avrupa'nın her kütüphanesinde mevcuttur. Burada topluca zikredeyim: Berlin, Yazmalar, 5,26 Dresden, Yazmalar, 65 266 Gotha, Yazmalar, Türkçe 45,1 Londra, Harl 4630 Rieu, s. 233 b, numara IV, bunun için bakınız numara III (Yeniçeriler) Münih, Yazmalar, Türkçe, 20. Burada

istilaları ile geçici olarak sarsılmış olan Osmanlı satvetinin artması üzerine bu dervişliğin de nüfuz ve tesiri tehditkar bir derecede kuvvet ve şiddet kazanmıştır.

Bu ikinci defaki geçici Moğol hâkimiyeti bu gelişimi asla haleldar etmemiştir. Tamamiyle aksine. Hatta büyük Fatih'in Anadolu şeyhlerine ne kadar geniş ölçüde müsait ve lütufkâr davranmış olduğu keyfiyeti³¹ her halde dikkatimizi pek fazla çekmeye layıktır. Fakat bu husus **V. D. Smirnoff**'un "*Rebabname*'deki Selçukça beyitler"'i tetkik münasebetiyle meydana çıkardığı vaka ve hakikatlerden sonra, Timur'un suffiliğe pek ziyade yakınlığı olan bir tarikate mensup olduğunun muhakkak telakki edilebileceği³² derpîş olduğu takdirde izah edilebilir. Osmanlı hâkimiyetinin yeniden kurulmasından sonra İranlı dervişlerin Osmanlı hanedanı ve Turanlı hükümdarlar şeceresine karşı suikastlar tertip ettikleri haller artış göstermiştir.

Tıraşiname yukarıya Selmânîlere bk. Paris Milli Kütüphanesi yazmaları, S. T. 9 ve ST 17 (1600 senesine bakınız)

³¹ bk. Şeyh Bedreddin, s. 85.

³² bk. V.D. Smirnoff *Beynelmilel Birinci Müsteşrikler Kongresi Müzakereleri*, kısım 3, Paris 1899, s. 143 ve müteakipte, "Selçukça dedikleri beyitler ve Türklerde Hıristiyanlık" makalesi (Fransızca). Meşhed'de İmam Rıza Kütüphanesinde bulunan bir vakıfname "Vakıfname-i Emir Timur ber emlâk-i Şeyh Safiyuddin ve evlâd"dır. Timur'un dinî bakımdan inkâr edilemez şekilde Alevîliğe olan nisbetini dolaylı olarak ispat ettiği farzolunabilir. Bk. W. İwanoff, İngiliz Şark Cemiyet-i Kraliyesi Mecmuası, 1920, s. 549, no.57 (İngilizce) – Ve yine Şam'ın bu cihangir tarafından zaptına dair olan müellifi meçhul bir Osmanlıca tarihin rivayeti de dikkate değer. Orada güya kendisini Yezîdî yani malum olduğu üzere 10 Teşrin-i evvel 680'de Kerbela'da Hüseyin'i şehit eden Muaviye'nin oğlu halife Birinci Yezid müntesibi gibi göstermiş, bu vesile ile Şam'da bulunan 10 000 yezidîyi kendisine celbetmişmiş. Leunclavius'un Latince "İslâm Türk Tarihi"nde (Frankfurt am Main 1590) varak 357, 5 ve müteakipte tercümesi mevcut bulunan bütün bu rivayet (yine bk. varak 37, 14 ve müteakip kezalik F(ransiscus) a M(esgnien) M(eninski)'nin Anatome Secundi Monstrosi partus, aynı yerde, Viyana 1671, s. 9) Aşık Paşazade Tarihi s. 77'de yoktur. Burada sadece Timur'un, Yezid'in kabrini keşfedip kazdırdığı hikâye olunuyor.

Bu esnada, yani XV. asır dönümüne doğru Osmanlı ilinde de İran'dan gelen dinî bir cereyan gittikçe nafiz ve tehditkâr bir hal ve şekil gösteriyor. Erdebil'de sûfiye mezhebi³³ burada XIV. asrın ilk çeyreğinde **Safiyüddin** isminde büyük bir sufi şeyhi vardı ki silsilesini **Ali**'ye kadar ulaştırıyor ve 12 Eylül 1334'de ermişlerden biri olarak fenâ dünyasından irtihal etmiş bulunuyordu. Kendisinin evlat ve ahfadı bu takva ve murakabe seccadesine oturmuş ve ruhanîyetlerinin şöhreti Bursa'ya sultanın sarayına kadar varmış, hatta her sene Erdebil'e zengin hediyeler ve dolgun keseler gönderilmişti.³⁴

Bu cihet bütün Osmanlı tarihçilerince, endişesizce, adeta memnuniyetle açıklanmaktadır. Osmanlı hükümdarlarınca bu bağışların gönderilmesi o kadar muntazam oluyordu ki bir defa gönderilenlerin arkası kesilince **Şeyh Cüneyd** bu konuda Bursa'ya şikâyet bile etti. Bilhassa bu adamın siyaseten ammeye muzır fiilleri ve hareketleri her halde saltanat merkezinde daha o zaman anlaşılmalı olmalıdır. Gerçekten de bu girift hareketleri sonuçta kendisini Karakoyun hükümdarı **Uzun Hasan** nezdine ilticaya mecbur etti.³⁵ Orada yalnız bir misafir gibi kabule değil, aynı zamanda Uzun Hasan'ın Trabzonlu Hıristiyan prenslerinden biri olan **Katerina** ile izdivaçlarından doğan kızı **Hadice Begüm**'ün dest-i izdivacına da nail oldu. Fakat Cüneyd'in nail olamadığı şey, ki kendisinin dervişlik esasını üzerine teşkil edilmiş³⁶ ve kendilerine mahsus (tıpkı Bektaşîlerinkine benzeyen, ancak

³³ Bunun için daha ayrıntılı olarak bakınız: Şeyh Bedreddin, 75 ve müteakip sayfalar ve burada kaydedilmiş olan Avrupa ve İslâm eserleri ve Marino Sanuto'nun Safevîlerin ilk tarihi hakkında verdiği haberleri Browne adına çıkarılan özel sayı (Cambridge, 1922, s. 28-50) 'da bir makale halinde toplayıp neşrettim. İran kaynakları henüz keşfedilmemiş haldedir ve Safevîlerin - ki bu tabirden maksadım, doğrudan doğruya bu derviş tarikatı olup (Revue de Mond Musulman, c. 51-52'de, Paris 1921, s. 97, no. 58'de yanlış olarak kabul edildiği gibi hükümdar hanedanı değildir). İlk tarihi henüz tamamen karanlık içindedir.

³⁴ bk. *Aşık Paşazade Tarihi*, İstanbul 1334, s. 264.

³⁵ Uzun Hasan hakkında bk. Şeyh Bedreddin, s. 88. İslâm dini tarihindeki kendisine has mevkii henüz iyice aydınlatılmaya ve izaha muhtaçtır.

³⁶ Sanuto'nun rûznâmelerininin 4. cildinde, 500. varlığında yazılı bir rivayetinden açıkça anlaşılacaktır. Orada bir mana ifade etmeyen 'Komediruisi'

kırmızı renkte) serpuşlarla (ki kızılbaşlar bu !) techiz olunmuş maiyeti güruhunu bir hükümet halinde kurarak birleştirmektir. On beş yaşında torunu olan ve Safeviye tahtının kurucusu **Şah İsmail**'e³⁷ hayret uyandırıcı bir şekilde müyesser oldu.

Bu delikanlıya bir hamlede binlerce, yüz binlerce insanların kalbini cezbeden, kendisine kısa bir zamanda sağlam temelli bir devlet kurma kudreti veren şeyin ne olduğu bugüne kadar bir muamma kalmıştır. Osmanlı başkentinde o zaman Batının bile varlığından haber aldığı bu yeni mezhebin yayılması korkuyla izleniyordu. O zamanki İtalyan tezkirelerini (relansiyoneler), fakat hepsinden önce Marino Sanuto'nun rûznâmeleri (diyarolar) yeni peygamber hakkında birçok mucizemsi masallarla doludur. Bunlara göre İsmail'in nazarında para ve mevkiin hiç kıymeti yoktu. Her şey kayıtsız şartsız yeni dine bağlılık ve teslimiyetten ibaretti.

Bu delikanlı için hiçbir ulufe olmaksızın, siperlik zırh giyinmeksizin askerlik yapılıyor ve kendisi için coşku ve şevk ile ölüme atılıyor.³⁸ Bazı dinî hükümler, ezcümle rivayete göre domuz eti yenilmesinin helal sayılması, şarap içme yasağının kaldırılması gibi şeyler, yeni mezhebin mabudu olan Ali tarafından bu gibi sınırlandırmaların icrasının imkânsız olacağı esasına dayanılarak çıkartılmıştı. Ne yazık ki Safevîlerin daha başka akidevî fikir ve görüşlerine ait hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Batı rivayetlerinin çok defa eksik ve abartılı olarak verdikleri malumattan alabileceğimiz fikre göre bunun esası her halde kadim İran ve aynı zamanda şüphesiz Hıristiyan akide ve âdetlerinin son derece dikkate değer bir alaşımı olması gerekiyor. Özellikle İsmail'in nezdinde Türklerin tamamıyla hilafına olarak Hıristiyanlara

yerine " Ko me diruisi" yani "dirvisi" "dervişler gibi " demek olacaktır. Bunun için Londra'da Hindistan nezaretinde "Erdebil'deki ruhanî hükümetin menşesine dair olan 536 numaralı yazmaya bakınız. (H. Ethe, Hindistan Nezareti Kütüphanesindeki Farsça Yazmalar Kataloğu, Oxford, 3.19, s. 213).

³⁷ bk. Şeyh Bedreddin, s. 85-86.

³⁸ Şah İsmail'in her tarafta ne büyük bir şevk ve heyecanla kabul olduğuna dair gerçekçi tarihçi Âlî'nin Viyana'daki Târih-i Âl-i Osman yazması, O.H. 20 A (Flügel 241, 1022) 193. varakta bu yeni hâkimiyetin ruhuna ilişkin, okunacak mülâhazatla birlikte garip görüşler ihtiva etmektedir.

karşı görülen hoşgörü dikkat çekicidir. Büyük ataları olan Uzun Hasan'ın³⁹ bir Hıristiyan ile evlenmesi ve Hıristiyanlıkla siyaseten birlik kurması keyfiyeti, Hıristiyanî fikirlerin bu hususta ne derece bir rol oynadıkları meselesinin tetkik ve müzakeresinde asla gözden uzak tutmamalıdır.

Sonuç olarak, az zaman içinde yeni mezhep Anadolu'da sağlıklı bir şekilde yayıldı. O zamanki bir Venediklinin beyanına göre, bütün ahalinin dörtte üçü bu genç peygamber ve dinine taraftarlıklarını ilan etmişlerdi.⁴⁰ Bilhassa yarımada'nın güneybatısında, Karaman'ın alt taraflarında, Teke ve Hamid illerinde tamamen Safevî kesilmişlerdi. Aslında oralarda çoktan beri zemin hazırlanmıştı. Daha **Sadreddin** ismindeki Safiyüddin'in oğlu burada etrafında coşkulu bir cemaat oluşturmuş ve nakle göre daha o zamanlardan beri oralar halkı İranlı şeyhlere kapılmıştı. Timur, aynı şekilde kuvvetle vurgulanması gerektiği gibi, ordusuyla geçerken buraları esirgemişti.⁴¹ Bu haveli ile Erdebil arasında maddî ve fikrî sıkı bir ulaşım mevcut bulunuyor ve buraya İsmail'in düşmanlarına karşı olan mücadelelerinde kendisine yardım için alay alay her taraftan göç ediyordu. Böyle bütün bir kısım memleketin çok uzakta ve bir kenarda bulunan pîrlerinin mezhebine karşı bu sökülmez bağ bir gece içerisinde meydana gelmiş olamazdı. Aslında bu Anadolu'nun yalnız güneybatı taraflarına özgü olmayan uzun bir propaganda mahsul ve neticesiydi.

1415-1416'da Aydın'da zuhur edip bir anda Rumeli topraklarında da hayli taraftar bulan Simavna Kadısı **Oğlu Şeyh Bedreddin**'in ayaklanması, Bedreddin'in beslediği akidevî fikirlerine nazaran, mutlaka Osmanlı tahtının yok oluşunu hazırlayacak görünen o tehlikeli

³⁹ Uzun Hasan'ın bilhassa Venedik'le olan diplomasi münasebetleri malum olup, tezkirelerde yer almaktadır. Bk. Hakliyot cemiyeti neşriyatında kolayca ulaşılabilir bir hale getirilen Zeno ve Giosafat Barbaro kardeşlerin seyahat tasvirleri.

⁴⁰ bk. Nikolaus Yorg, *Osmanlı Devleti Tarihi* (Almanca), c. 2, s. 327'deki not ki burada 8 Nisan 1514 tarihli rapor, kaynağı zikredilmeksizin yer almaktadır.

⁴¹ bk. Şeyh Bedreddin, s. 86 ve yine yukarıda s. 201 not 2'de zikredilen Safiyüddin ve evladına ait Timur'un vakıfnamesi.

vukuat sırasına dahil olduğu gibi, muhakkak bir surette sabit olduğu üzere, Safevîlerin dinî ve siyasî emelleriyle de fikren bağlantılı bulunur.

Vaktiyle Konya Acem manevî hayatının ve edebî faaliyet ve girişimlerinin merkezi olduğu gibi, Osmanlı hâkimiyeti zamanında da Bursa, daha sonra Edirne, hatta İstanbul İranlı şeyh ve şairler için bir toplanma yeri olmuştu. Osmanlılarda şiir ve genellikle kompozisyon şevk ve ateşi İran örneklerinden ışık ve hararet almaktaydı. Manzum olarak, o zamanlardan elimize geçen eserlerin hemen hepsi doğrudan doğruya Farsça asılların bir taklidi olup, zatî ve yerli olarak hiçbir muhteva arz etmemektedir. O zamanki Osmanlı şairlerinin kafiye düşkünlüklerinin bize gösterdiği şey baştanbasa Acem ruhu ve Acem tasavvurlarıyla dolu oyuncaklardır. Kaba dili dediğimiz yetersiz Türkçe bu şairane edaların fikrî ağırlık ve azametine asla uygun gelemezdi. Hatta büsbütün değilse bile, yeni fikir ve duygu ötesi hayallerin ifadesi için de Farsçanın yardımına başvuruluyordu. Bu suretle Farsça Osmanlı lisanını dağılmaya uğratmış ve gitgide Arapça ile birlikte ancak son zamanlarda başarılı tasfiyecilik faaliyet ve gayretlerine maruz kalmış olan garip bir halita vücuda getirmiştir.

Bununla birlikte asıl halk kitlesi hiçbir zaman böyle bir nazım lisanının acayip fikir ve tasavvur âlemiyle kaynaşmıyor, buna karşın Hacı Bektaş halifelerinden biri olan Yunus Emre gibi âşık kalender dervişlerin ağzından coşan sade dinî türküler, ilahilerden⁴² heyecan duyuyorlardı. Bu ilahiler dervişler vasıtasıyla her yere nakledilip yayılıyor ve böylece nesilden nesile tevarüs ediyordu. Ahalinin şer'î ihtiyaçlarını da Türkmen hocalardan müteşekkil safdil bir sınıf temin ve ifa ediyordu.

İslâmiyet daha o vakit de *Kutadgu Bilig*'in (ki bunda esas nüveyi bir Türk-Çin tasavvurlar âlemi teşkil etmektedir) telifi zamanında olduğu gibi, her türlü katı hükümlerden uzakta, sırf sathî bir mahiyetteydi. Eski inanç gelenekleri değişik şekillerle yaşamaya devam ediyor ve dinin talimatı ne kadar sade ve halka uygun bir tarzda va'z

⁴² İlahiler hakkında bir tetkik en acil ve mübrem incelemelerden biridir. Ben Almanya'da bulunan bazı yazmaları Şeyh Bedreddin, s. 18, not 2'de toplamıştım.

ve neşrediliyorsa Anadolu halkının geniş kitlesi de o kadar muhabbet ve şataretle bunlara ilgi gösteriyor ve intisap ediyordu. Bu bakımdan Şah İsmail dininin çabucak memlekette hâkim kesilmesi ve biraz dengesini kaybetmiş ve sufiyane fikirlere kapılmış olduğundan kendisine velî namı verilmiş olan Sultan Bayezid-i Sâni'nin nihayet rüyasından uyanması garip karşılanamazdı. Adı geçen, kendi döneminin ilk senelerinde (1492) meczup bir derviş tarafından kendisine karşı icra edilmiş⁴³ suikast Doğudan gelen tehlikeye karşı teyakkuz ve basirette bulunması için her halde ilk ihtar işareti olmuş olsa gerektir. Bunun üzerine "Acem Peygamber" in mensubiyetini, bilhassa bunların şeyhlerini binlerce nüfus halinde harekete getirdi ve Asya tarafındaki vilayetlerden Avrupa tarafındaki Rumeli, Yunanistan, Sırbistan, Arnavutluk gibi toprakların ücra köylerine naklettirdi.⁴⁴ Fakat burada da bu sürgünler daha büyük bir mukavemet ve inatçılıkla yeni cemaatler oluşturmuşlardır. Öyle cemaatler ki bugüne kadar izleri takip edilebilmektedir.

Ancak Bayezid'in oğlu Selim, kendisinin Yavuz lakabını medyun olduğu, bütün şiddetini uygulamak suretiyle bu afetin bir dereceye kadar önünü almaya muvaffak olmuştur. Gerçekten de tarihçilerin ittifakla haber verdiklerine göre, memlekette 40 000 den fazla Şîî doğratmış ve zararsız bir hale getirmiştir.⁴⁵ Bu kesin bir başarı oldu. Çünkü o vakitten beri Anadolu'da Acem fitnecilerinin iğfalkâr davetlerinin ardı kesilmiş ve hiç kimse kendisinin alenen bu zındık dinine intisabını ilana cüret edememiştir. Buna karşın daha ziyade gayretle gizliden propagandacılık devam etmiş ve bu küçük mezhebin baskı altındaki mensuplarını ücra derelere, tenha dağlara çekmişlerdir.

Bunların önemsiz kalıntıları Kızılbaş ve Tahtacılar adı altında zamanımıza kadar sürüklenmiş olup, bunların muammâî menşeleri Avrupa araştırma âlemini epeyce zaman uğraştırmıştır. Bulgaris-

⁴³ bk. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Almanca tab'ı, c. 2, s. 302.

⁴⁴ bk. Şeyh Bedreddin, s. 90 ve devamı.

⁴⁵ bk. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. 2, Peşte 1828, s. 628. Burada 40 000 tabîi "sayısız, binlerce" mukabili takribî bir adettir.

tan'da⁴⁶ bile tesadüf olunan Kızılbaşların Safeviye mensuplarının hakikî kalıntıları olduğu meselesi artık devam edemez. Bu mülahazanın tenkidi sırasında özellikle ibret verici bir ifadeyi nakledeceğim ki o da, keyfiyetin aslına katiyyen vakıf olmaksızın, şu yolda rivayette bulunan bir Avusturya-Macar Antalya⁴⁷ viskonsolosuna aittir. Göçebe olmayan yerli halktan başka sancak dahilinde yani bu İsmail'in zuhurundan çok evvel Şîliğin bir kalesi olan Teke sancağında Yörük adıyla daha binlerce göçebe vardır. Bunlar hayvan yetiştirirler veya deve sürücülüğü ederler yahut kereste işlerler ki "Tahtacılar bunlardır ve adeta hükümetin nüfuzu dairesinden hariç yaşarlar. Yakın zamanlara kadar gelenek olarak İran teb'ası sayılıyorlardı ve hükümet de bunu zımmen kabul ediyordu. Ancak son zamanda bu düzensizlik giderilmiştir.

Malum olduğu üzere, kızılbaşlara "çepni" yahut "çetni"⁴⁸ dahi denilir. Bunlar bilhassa Trabzon havalisinde bulunmakta olup, esasen daha XV. asırda "çapnide" adıyla Bizans tarihçisi Laonikos Chalkokondyles tarafından şahit gösterilmiş olsalar gerektir.⁴⁹ Hâlbuki Hacı

⁴⁶ Bunun için bk. C. J. Jireček, *Bulgaristan prensliği*, Viyana 1891, s. 141 (Almanca) ve yine Şeyh Bedreddin, s. 106, lahika, bk. Carl Peez, Hıristiyan Türkler mi yoksa Türk Hıristiyanları mı? Doğu Bulgaristan'a ait bir tetkik (Almanca), *Şarka Ait Avusturya Aylık Mecmuası*, Viyana 1894, s. 80-91.

⁴⁷ bk. Tibor Pözel v. Viranyos, *Şarka Ait Avusturya Aylık Mecmuası*, yıl 41, Viyana 1915, s. 306. Bunun için bk. Vital Cuinet, *Osmanlı Asyası*, c. 1, s. 855. Bunda Tahtacıların 1887'ye kadar askerlik etmedikleri kayıtlıdır.

⁴⁸ bk. Mordtmann'ın "Ön Asya ve bugünkü Türkiye'ye Dair" dört konferansında "Bugünkü Türkiye"ye, Berlin 1917, s. 101, notlar ve Human, *Coğrafya Cemiyeti Müzakeratı*, c. 7, Berlin 1880, s. 248 ve devamı; ve yine Kannenberg, *Globus*, yıl 68, 1895, s. 62.

⁴⁹ Bonn tab'ı, Chalkokondyles'de her ikisine ait fıkralar vardır. 1843, s. 65 6 ve s. 496,12. Burada kısmen buldukları sahanın hududu da gösterilmiştir. Kohis tarafından Amastris şehrine kadar olan havaliyi iskan ve işgal etmektedirler (Rumca metin). Şu halde bunların XV. asırdaki Amastris yani bugünkü Amasra'ya kadar (bk. K.Ritter, *Anadolu*, 1.cilt, Berlin 1859, s. 768. ve yine Von Diest, *Pettermann Bülteni ilaveleri*, sayı 94, Gotha 1889, s. 68 ve devamı. Bir de harita 2 ki bu her halde pek batıda yer alır)

Halife'nin *Cihannüma*'sında bilhassa bu hususta Trabzon'un tasviri sırasında çok mühim bir ibare vardır: "*Trabzon'un batı ve güneyine Cibal Çinî derler. Bunda Türk taifesi sâkin olur. Laz taifesiyle müşterektir. Lisanları Türk ve Acem ve Şah-ı Acem'i mabud itikad edip râfızîlerdendir*".⁵⁰ Eğer basmadaki çinî kelimesini Çepni'ye dönüştürerek çetni ile bu tabirde, zikrettiğimiz çepni veya çetnileri görmek istersek yanlış olmayız zannederim. Zira burada "Tesan"lar söz konusu olamaz. Aslında kızılbaşlar, bilhassa buralarda, ezcümle Kastamonu taraflarında da yoğunlukla bulunmakta ve birçok seyyah tarafından nitekim son zamanlarda ilk defa Richard Leonhard⁵¹ tarafından şahit gösterilmektedir.

uzanması gerekiyor. Diğer noktalarda Hacı Halife'nin verdiği malumat ile tamamen uzlaşmaktadır.

⁵⁰ bk. Hammer, *Viyana Salnameleri*, c. 114, Viyana 1846, s. 99 ki burada düşünmeden Çinî diye alıyor. Ve yine M.Vivien de St. Martin'in "Anadolu'nun tarihî ve coğrafi tasviri" isimli fransızca eserinin 2. cildinde Cihannüma'nın Armen tarafından yapılmış olan tercümesinde (Paris 1852) öyledir. s. 656. Mamafih de St. Martin eserinin 2. cildinde 13. asrın sonundan 1846 senesine kadar Anadolu'ya ait seyahatnameleri gayet kıymetli bir surette toplamıştır.

⁵¹ Bu zatın eserine bakınız. Paphlagonya, Kuzey Anadolu'da Seyahat ve Tetkikler, Berlin 1915 (Almanca), s. 359 ve devamı. Burada ele alınan kızılbaşların Galaç kavmi bekayası olmak üzere telakkisi fikrini kabul edemem. İnkâr edilemez bir surette Hind-Cermenî tipi gösteren cismanî hususiyetleri rahatlıkla kabul edilebilir. Keyfiyet şüphesiz Acemlerin hicret ve iskânlarından veyahut İranlı muhacirlerin veya göçebelerin (yörüklerin) yerli ahali ile karışmış olmalarından ibarettir. Hatta İranlı yani Selçukî kanı, daha Bizanslılar zamanında Makedonya'ya geçmiştir. Nitekim Kodinus Koropalata'nın kendilerinden bahsettiği Vardarlılar bunu ispat eder. "Vezaif" Yunanca metin, Bonn 1829, 3.37,18 38,8 (ki burada Angoroton denilen hususî bir nevî serpuş söz konusudur!) 57, 13. Anadolu'nun İslâmiyet devrinde ise dinî sebeplerle vaki olan göçlerde bu gibi bir takım hususî hadiselerin doğru telakki edilebilmesi için azamî dikkatle nazara alınmak gerekir. Bk. Şeyh Bedreddin, s. 24, notlar, bk. Cravfort, Kapadokya Kızılbaşları (bektaşileri) arasında yaşayan itikad ve âdetler, *Büyük Britanya Antropoloji Müessesesi Dergisi*, c. 30, Londra 1900, s. 305-320 (İngilizce). Weight, "Şif Türkler", *Victoria Müessesesi*

“Her kim okur fârisî, gider dinin yarısı” yolunda eski bir Osmanlı atasözü vardır. Fakat bu zındıklara karşı olan bütün hışımıyla beraber Birinci Selim Fars dilinde şiirler yazmaktan geri kalmamıştır. Kendisi tamamen İran maneviyetinin dairesi içindeydi. Nasıl ki bir dergâhta terbiye görmüş olan Fatih Sultan Mehmed de⁵² sarahaten Alevî dervişliği ve Aliperestliği tercih eden Bayramî şeyhi Akşemseddin’i bütün önemli devlet işlerinde müsteşar edinmişti⁵³, tıpkı tasavvufa olan alaka ve irtibatını yukarıda söylediğimiz İkinci Beyazıt gibi, Selim’in de mübarek şeyhlerin türbelerine karşı garip bir hulûs ve saygısı vardı. Mısır seferine giderken Şam’daki büyük zındık⁵⁴ Muhyiddin İbni Arabî’nin merkadi huzurunda azîm bir huşû ve tekrim⁵⁵ izhar etmiştir. Sufiliğe olan bağı ise en ziyade hemen tamamen sufiyane fikirlerle dolu olan Farsça Divan’ından⁵⁶ tezahür etmektedir. İstanbul başkentinde o zaman Doğu İran âlim ve mimarları kaynaşmaktaydı.⁵⁷ Bunun için sadece Çinili Köşk dedikleri muhteşem eser hatıra getirilmelidir. Resmî lisan bilhassa Farsçaydı ve bu Acem medeniyeti

Müzakeratı Dergisi, c. 40, Londra 1908, s. 325-339 (İngilizce). Ve yine aynı müellif, İngilizce “Muasır Mecmua”, c. 104, 1913, s. 690-698.

⁵² İkinci Mehmet’in terbiyesi hakkında ezcümle Chalkokondyles, II/352, rivayet ediyor ki “Ruhanîlerle ve bunlar arasında Nâzîrîlerle bulunurdu”. Yunanca metin, 544/15’deki fıkraya göre öğretmeni bir Acem, belki de Hızır Bey’di ki bunun öğrencisi Hayreddin Şeyh Cüneyd-i Erdebilî’nin hocasıydı. Hayreddin 883/1478’de vefat etmiş olup İstanbul’da Unkapanı kapısında medfundur. Chalkokondyles’in zikrettiği Nâzîrîler hakkında bk. s. 352/15, ve yine 133/15 ve devamı. Zihidler ve bunlar arasında nazîrîler (Nezir bk. Turan’daki nezirim: Nasıralılar).

⁵³ Akşemseddin hakkında Evliya’nın verdiği mühim malumata bakınız. c. 1, s. 336 ve devamı.

⁵⁴ Tercümana zeval olmaz hükmünce müellifin ifadesi aynen nakledilmiştir (mütercim).

⁵⁵ Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Almancı tab’ı, II/516. Selim yeni bir türbe yaptırmıştır.

⁵⁶ Buna dair bk. P. Horn, *Alman Müsteşrik Cemiyeti Mecmuası*, c. 60, 1906, s. 97 ve devamı. Divan P. Horn tarafından imparator İkinci Wilhelm emriyle tab’ ve 1904 senesinde Sultan Abdülhamid’e hediye edilmiştir.

⁵⁷ İstanbul’daki dervişler hakkında bk. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 1, s. 500 ve devamı. Gelibolulu Surûrî o zaman Farsça bilenlerin en birincisiydi.

tarafarlığı fikir ve hissiyatta gülünç taşkınlıklarla kendini gösteriyordu. Bunu İkinci Mehmet zamanına ait bir vaka bariz bir surette ispat etmektedir.

Şair Lâlî kendisini satabilmek için Acem görünmüş ve az zamanda sultanın yakınları arasına girmeye nail olmuştu. Kendisinin gerçek doğum yeri Tokat olduğu haber alınır alınmaz saray mensupları arasından olanca sertlik ve rezaletle defedilmişti. Bunun üzerine intikam maksadıyla acı bir hicviye yazmıştır ki bunun Hammer tarafından yapılmış olan Almanca tercümesini burada aynen nakilden kendimi alamıyorum. (*Latîfî Tezrikesi*'nin 290. sayfasında kayıtlı olan bu şiirin aslını kaydediyoruz):

*Gevhere kıymet olmaya kânda
Dürr bahâsın bula mı ummanda*

*Söylenir nükte vü meseldir bu
K'olur elbet çerağ dibi karanu*

*Eğer âdemde marifetse murad
Ne fazilet verirmiş ana bilâd*

*Taştan sâdır oldu gerçi güher
Muteberdir velî niteki hüner*

*Rûmda külehlenmesin mi Acem
Oldu bu izzet ile çün ekrem*

*Acemin her biri ki Rûm'a gelir
Ya vezaret ya sancak umagelir.⁵⁸*

⁵⁸ Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Almanca tab'ı, II/589 ve yine Gibb, *Osmanlı Şiir ve Nazım Tarihi*, II/367 (İngilizce).

Selim 1514'de Şîî takibatından sonra Mısır seferine hazırlandığı zaman 1516'da durum böyleydi. Bu tarihî andan itibaren hilafetin saltanata ilhakı üzerine durumda baştanbaşa bir değişim meydana geldi. Artık Acem-Şîî nüfuz ve tesiri, hiç olmazsa devlet ve saray hayatında gittikçe gerilemiş, nihayet yerini tamamen Arap-Sünnîliğe terketmiştir. Bununla beraber, dinî meslek erbabı hatta hocalar kısmı, son asırlara kadar bile bu rafızî fikirlerden tamamen kurtulamamış ve o vakitten beri Anadolu'da derviş ve zındıklar tarafından körüklenen ve inkâr edilemez bir şekilde Alevîlik sebep ve emelleri altında tekrar tekrar gerçekleşen ayaklanmalar -ki ilk defa 1605'de ihtiyar sadrazam Kuyucu Murad Paşa⁵⁹ tarafından bastırılmış olup bu münasebetle tarihçi Naîmâ tarafından kendisine Seyfûddeve ve Muhyi-s'saltana ünvanları bahşedilmiştir. Daha o zamanlar bile muhaliflerin Acem mezhebi yani Alevîlik davasının nihâî zaferi hakkındaki ümitlerinden vazgeçmemiş olduklarını göstermektedir. Osmanlı tarih yazarları halkı devlet ve halife aleyhine tahrike çalışarak Sünnîlik aleyhindeki fikirlerini ahali arasında yaymaya savaştan bir alay zındık şeyhlerinden bahsetmektedir. Bu tasavvuf ricalinin büyük Osmanlı allamesi Hacı Halife (1609-1657) zamanında bile memlekette ne kadar büyük tesiri olduğu ve hâceler kısmını nasıl birbirine dış bileyen iki muhasım fırkaya ayırdığını bu zatın İstanbul'da üç defa basılmış olan ve

⁵⁹ Tarsus civarında Karaisalı aşiretine mensup Veli Halife b. Mustafa isminde birinin 932/1525 senesinde Acem şahı Şah Serahseran tarafından bir tahrik neticesinde çıkarmış bir ayaklanma hakkında Peçevî I/120 devamında bilgi vermektedir. Yine orada kökenlerinin Şîî olduğu katiiyen şüphe edilemeyecek daha bir takım isyanlardan bahsediliyor. Bunun için bk. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, (almanca/, III/67 ve devamı. Ve yine Şeyh Bedreddin, s. 14, 3. not Karaçelebizade, Ravzatül-ibrâr'ında, Viyana yazmalar, H.O.13'de 366-367. varaklarda "kadınlarda iştirak" usulünü ihdas etmek isteyen on beş bid'atçinin garip teşebbüslerine dair bilgi vermektedir. Bulak tab'ı, 538 Ve yine Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, IV/507'ye bakınız. Tahrikçiler 1028/1619'da Çeşmî Mehmed Efendi fetvası üzerine müthiş işkencelerle idam edilmişlerdir.

her halde tercümeyle layık olan *Mîzânü'l-hak fî ihtiyari'l-ehak* isimindeki eseri pek hoş bir tarzda anlatıyor.⁶⁰

Dervişlik zamanın geçmesiyle asıl anlam ve önemini kaybetmiş ve hiç olmazsa siyaseten önemsiz bir teşkilat menzilesine inmiştir. Kelimât-ı cefriye ünvanlı muzlim ve dine muzır pendnameleriyle birkaç defa sürgüne gönderilmiş olan Niyâzî⁶¹ bir zamanki sufi hâkimiyetinin en son kuvvetli temsilcisidir. Aynı şekilde, soyunu Şeyh Safiyüddin Erdebilî'ye ulaştıran Şeyh Hüdâî de (vefatı 1628) görünüşe göre ancak meşhur muvahhidane ilahîlerini meydana getirmek suretiyle ve garip maneviyeti, meczubane tavır ve hareketiyle kendisini sünnet ve şeriat ehlinin ciddî takibatından koruyabilmiştir.⁶² Zira meczup veya abdal ve delilerin Hakk'ın nefesine tutulmuş olmasına mebni, arzî kuvvetlerin fevkinde bir kudrete mazhar oldukları yolunda halkta en kadim zamanlardan kalma bir itikat vardı. Bir vakit Moğollar tarafından Haleb'in zaptı esnasında (25 Kânun-i sanî 1260) oradaki Yahudi havraları yanında bulunan sufi dergâhları haremgâh yani mukaddes sığınma yeri telakki edilmiş olduğu gibi⁶³, son asırlarda mutasavvıf zahidlerin çilehaneleri böyle sağlam bir ilticagâh sayılıyor ve çok kere siyasî caniler için sığınacak bir saçak oluyordu. Billhassa

⁶⁰ bk. Rieu, British Museum Türkçe Yazmalar Kataloğu, Londra 1887, s. 254 Ve yine Flügel, Viyana Saray Kütüphanesi, Arapça, Farsça ve Türkçe Yazmalar Kataloğu, c. 2, s. 767. İstanbul'da üç baskısını biliyorum 1281, 1286 ve 1306 tarihli. Sonuncusu Ebuzziya Külliyyatı, 71. sayıdır.

⁶¹ Niyâzî hakkında bk. Hammer, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, s. 587-594 Viyana Kataloğu, c. 3 Niyâzî'nin Limni'deki hapis hücresi de bir harem olmuştu.

⁶² *İslâm Ansiklopedisi*'nde ne yazık ki yer almayan Hüdâî adıyla maruf Şeyh Mahmud Üsküdârî hakkında bk. Hammer, *Osmanlı Şiir ve Nazmı Tarihi*, c. 3, s. 192-202. (Almanca). Bu zat 1628'de vefat etmiş, hücresi önünde defnedilmiştir. bk. Hacı Halife, Fezleke, II/113 *Sicill-i Osmânî*, IV/318 Gibb, *Osmanlı Şiir ve Nazmı Tarihi*, III/219 Mehmed Rauf, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul 1314, s. 179. Bunda bir tarih varsa da, katiyyen örtüşmüyor. İlahîleri ile külliyyatı Viyana'da 700 no'lu yazmada mevcuttur. (Flügel, Fihrist, I/652). Orada 245'den 246. varaka kadar Hüdâî'nin soyağacı münderic olup, pîrleri arasında Şeyh Safiyüddin Erdebilî, Şeyh Sadreddin Erdebilî, ve yine Koca Ali-i Erdebilî gibi en eski safevîler zikredilmektedir.

⁶³ bk. L.Cahun, *Asya Tarihine Medhal*, s. 424 yukarısı.

Hüdâî'nin dergâhı hakkında rivayet olunur ki burası senelerce sadrazam Halil Paşa'yı takipçilerinden korumuştur.⁶⁴

Böylece “muhtelif yönlerden tevil olunabilen mezhepler ve aynı zamanda hoşgörülü meşrepleri ile geniş bir vicdanın ılık seması altında kayıtsızca taşıp büyüyen” sufilikle (Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, IV/608), “Dervişlerin zahirî ibadet şekillerindeki taşkınlıkları havsalası dar bir tefsir makasıyla uluorta kırpan” kaba ehl-i sünnet ve cemaat taraftarlığı arasında büyük bir zıtlık meydana gelmiştir.

Mamafih halk yine en kadim geleneklerine uyarak mübarek sayılan şeyhlerin⁶⁵ talimat ve irşadına daha çok rağbet etmekteydi. Osmanlı ravilerinin net şahadetlerine göre bütün bu zındıkların ne kadar büyük bir nüfuz ve rağbete nail oldukları, daha bugün bile sırf şeriat dairesinde bir dinin halk tabakasına ne kadar az tesir ve hulul etmiş olduğu keyfiyetiyle sübut bulmaktadır. Hakikaten Anadolu daima sayısız bir takım dinî cemaatlere bölünmüş bir ülke olarak kalmıştır.

Binaenaleyh burada en geniş manasıyla dinî tetkikler için son derece engin bir meydan açılıyor. Şimdiye kadar buna dair hiçbir şey yapılmamıştır. Ben şimdi aşağıdaki satırlarda İslâmiyetin bu yolda nasıl bir istikamet dahilinde çalışacağını kısaca ele alma teşebbüsünde bulunacaksam da karşımızda açıklığa kavuşan kâhîr bir miktarda mesele ve vazifeler dolayısıyla bunların içinden ancak münferid ve cüz'î bazı noktalarını meydana çıkarabileceğim. Buraya kadarki anlattıklarımızdan anlaşıldığı üzere burada ilmin dercinin ilk ilgilene-

⁶⁴ bk. Hammer, *Osmanlı Şiir ve Nazmı Tarihi*, III/193 *Osmanlı Devleti Tarihi*, V/572.

⁶⁵ Viyana'da O.S. H.126'de (Flügel, II/396) mevcut şeyhinin bir yazmasında 267. varakta 17. asrın Nakşibendiye, Satvetiye, Bayramiye, Mevleviye, Celvetiye, Gülşeniye, Kadiriye, Nurbahşiye, Rufaiye, Zeyniye şeyhlerine ait şimdiye kadar istifade edilmemiş kıymetli bir isimler fihristi mevcuttur. Etraflı bir Osmanlı Tarikatları Tarihi henüz müellifini beklemektedir. Browne'un “Dervişler” başlıklı (Londra 1869) (ingilizce) eseri tamamen değiştirilip yeniden tertip ve telif olunmalıdır.

ceği şey Anadolu halk dinidir.⁶⁶ Tarihî bir inkişaf silsilesinden meydana gelmiş ve türlü temasların tesirine maruz kalmış bir inançlar manzumesi gibi, tabiî İslâmiyet de kıvamını bulması esnasında en önceki aslî mefhumun iç yapılanmasından mütevellid saf bir mahsul olarak kalmamıştır. Belki bize müteaddit bilhassa iki mühim tesirin ortak bir sonucu olarak tebarüz etmektedir. Bunlardan evvelkisi kendisine has temel fikirlerin tekamülü, sonrakisi de kendisinin istihaleye uğratıp hüviyetine ilhak ettiği yeni bulunmuş en eski tasavvurların tesiridir. Biz Anadolu'da İslâmiyetten bahsettiğimiz zaman aşikârdır ki buradaki Muhammed dini, Müslüman camiasına dahil memleketler havzasının hiçbir yerinde görülemeyecek derecede birçok muhtelif tesirlere maruz kalmış ve hiçbir yerde din burada olduğu kadar binlerce yıllık sayısız bir takım itikat kalıntılarını alıp işlememiştir. İslâmiyetin aslî nas ve akidelerinin hiçbir sahada evliyaperestlik hususunda olduğu kadar geniş ölçüde salıklarının ihtiyaçlarına intibak etmemiş olduğunu temhid ve ispat meziyeti İslâmiyetin kıdemli üstadı İgnaz Goldziher'e aittir. Gerçekten de mağlup ve ölmüş dinler bakiyelerinin yine alttan alta canlı bir surette tevarüs edip gitmelerini temin eden sütte bilhassa bu olmuştur. Ancak bu zat, evliyaperestliğe en ziyade hayat kuvvetini ulaştırın⁶⁷ şeyin bilhassa "Ali menkıbesi" olduğunu, çünkü bunun bu bakiyelerin yaşamaya devam etmesini ve İslâmiyete muhalif inanç unsurlarının tevil ve tahrif edilmesini kolaylaştırmak için müsait bir çerçeve teşkil ettiğini belirttiği zaman, bununla sadece her halde son derece dikkate değer

⁶⁶ Rusyalı Gordlevskij bu mevzu ile etraflı bir şekilde uğraşmış ve bir dizi makale neşretmiş olup bunlar hakkında Th. Menzel, Almanca İslâm mecmuası, c. 4, s. 12 ve devamında malumat vermiştir. Aynı şekilde, bu babda İgnaz Konuş'un da bir çok kıymetli tetkikleri vardır. Bunun için yine bakınız: W. Pertsch, Türkçe Yazmalar, Berlin 1889, s. 345, ki burada o vakte değin neşredilmiş olan kitap ve makaleler toplanmıştır. Ve yine bk. Leopold Grünfeld "Kaba Dilinde Anadolu Halk Türküleri", Leipzig 1888, c. 8, s. 94. Bir de Emile Carnoy ve Jean Nicolaidés (vefatı 1893), *Anadolu Halk An'aneleri*, Paris 1889, 16 (fransızca). Carnoy'un "İstanbul ve civarları halk an'aneleri" ismindeki eseri de, Paris 1892, (fransızca) evvelkisi gibi gayri ilmîdir.

⁶⁷ bk. Goldziher, *Muhammedîlik Tetkikleri*, Halle 1890, 2. kısım, s. 275 müteakip. İslâmiyette evliyaperestlik (almanca).

bir gerçeğe işaret etmiş, fakat daha derin noktalarına dokunmamıştır. Ben burada dinler ve kavimler ruhiyatının bu pek çetin meselelerine girişmeye kalkışmayacağım. Şu kadar var ki, din ve itikat meselelerinde nassî talim ve tasavvurların aslî bir mahiyeti olmayıp, belki büsbütün hususî bir hayatiyeti olduğu keyfiyetine dayanarak, hayatta olan bir mürşidin mabud gibi tazim olunması halinin Şîîliğin⁶⁸ imamperestlik hissiyat ve hareketleriyle pek kolayca telahuk edebileceğine dikkat çekmek isterim. Farsça ve Türkçede mutasavvıf veya sufî denilen şeyhlerin biyografilerinden bahseden, *vilayetname* veya *menakıbnâme* dedikleri eserleri mütalaa eden her dikkatli okuyucu için bu müşahede kendiliğinden hâsıl olur. Aliperestlik⁶⁹ ise, doğrudan doğruya sufîliğe intikal ettirir. Binaenaleyh dervişliğin Şîîlikle olan dikkat çekici irtibat ve alakası kesinlikle tesadüfî olamaz.

İşte kökünü şüphesiz içeri Asya'dan almış olan bu dervişlik, Selçuklular zamanından beri Anadolu'nun dinî hayatı için en manidar bir farika olmuştur. Bununla birlikte ve bunun sayesinde Budi⁷⁰, Mani, Hıristiyan ve diğer dinlerin tasavvurları yarımada gelmişti. Burada ise Bizans Hıristiyanlığı İslâmiyetle umutsuzca bir harbe tutuşmuş, çarpışıyordu. Zarurî bir tarzda bu çeşit çeşit dinî manzumelerden memleketin muhtelif kısımlarında her birinin dinî gelişimine göre tabîî yarı bir hususiyet gösteren garip bir halita vücuda gelmiştir. Onun için her şeyden evvel bir defa Anadolu'nun dinî haritasını

⁶⁸ İsrail Friedlaender'in Almanca *Asuriyat Mecmuası*, Strasbourg 1909 ve 1910, 23. ve 24. ciltlerindeki "Şîîlik müessisi Abdullah bin Sebe ve bunun yahudi menşei" ünvanlı makalesi (bilhassa 24. cildin 37. sayfasına bakınız) ne kadar nafiz fikirler arzetse de, her halde esaslı bir tashihe maruz kalması zarurî olduğu farzedilebilir.

⁶⁹ Aliperestlik hakkında da esaslı bir tetkik mevcut değildir. İngiliz-Hindli misyoner Edward Sell'in İngilizce "Hıristiyan edebiyat cemiyeti" mecmuası, 1910 Madras, s. 72'de münderic "Aliperestlik" makalesi, müellifin pek şiddetli zahirperver bakış açısından sarfınazar, tamamen yetersizdir.

⁷⁰ Budiliğin İslâmiyete olan tesiri hakkında bk. Goldziher'in Aleksandr Çuma hatırasına konferanslar neşriyatından "Budiliğin İslâmiyete Tesiri" ünvanlı macarca makalesi, Budapeşte 1903, s. 44. Budiliğin Acemistan ve Türkiye'deki İslâmiyete dolaylı olarak tesiri ise şimdiye kadar kabul olduğundan çok kuvvetlidir.

yapıp bunda, bugün mümkün olduğu kadar her mezhep ve tarikat mıntıklarını tayin ve işaret etmek ilmî tetkiklerin asıl görevi olmalıdır. İngiltere'deki Sir W. M. Ramsay böyle bir haritanın lüzumunu daha 1892'de Londra'da Müsteşrikler Kongresinde tasrih etmişti.⁷¹ Adı geçen kadim Küçük Asya ile birlikte Müslüman Anadolu'sunun da tetkikiyle uğraşmış olan pek nadir zevattan olup, müteaddit makalelerinde bu kıtanın dinî tarihi için bazı vesikalar toplamıştır.⁷² Anadolu'da her mübarek yerin bir türbe ile işaret ve tayin bulunduğu⁷³ yolunda kendisinin ifade ettiği şaşmaz dinî umdenin pek doğru tebeyyününü adı geçene borçluyuz. Hâlbuki bu yarımada aynı zamanda kıyas olunamayacak mübarek yerlerle, evvel zamandan kalma çınarların gölgesine dayanmış veya selvilerin dibine sokulmuş zahid şeyhlerin, babaların, dedelerin türbeleriyle dolu olup, yerli halk maddî ve manevî her hangi bir sıkıntıya düşer olunca bunları ziyaretle onlardan ruhuna kuvvet ve şifa diler.

Türk seyyahı Evliya Çelebi (1611-1680 seneleri) henüz kısmen matbu olan *Seyahatname*'sinde bu mübarek makamları büyük bir aşk ve dikkatle araştırmış ve tasvir etmiştir.⁷⁴ Eseri dinî araştırmalar için

⁷¹ bk. WM. Ramsay, kendisinin yayımladığı "Roma imparatorluğu şark vilayetleri sanat ve tarihine dair tetkikler"i, Aberdeen 1906, s. 289-290 (ingilizce). Fakat bunun tarihi 1902 yerine 1892'dir. Aynı şekilde Anadolu'da hususî bazı mahallere dinî saygının sürekli gösterilmesi keyfiyeti 1892'de Londra'da toplanan Beynelmillel dokuzuncu müsteşrikler kongresi müzakereleri, c. 3, s. 381-391 (ingilizce).

⁷² bk. "Anadolu'ya temellük için Müslümanlarla Hıristiyanların muharebesi" ismindeki takriri "Roma imparatorluğunun doğu vilayetleri sanat ve tarihine dair tedkikat" eserinde. Bir de benim Şeyh Bedreddin, s. 67 notlarında isimlerini topladığım bu İngiliz alimine ait eserlere bakınız.

⁷³ bk. Ramsay, yine orada, s. 275 ve 289.

⁷⁴ Evliya Çelebi hakkında bk. H.Morgan'ın *İslâm Ansiklopedisi* 1. cildindeki çok isabetli makalesi. Th. Menzel'in Grothe'nin "Ön Asya seferlerim" ünvanlı eseri, c. 1, Leipzig 1911, s. 196-197'sindeki makalesi de çok güzel malumatı içerir. Bu seyahatname ancak kısmen altı cilt olarak 1314-1318 (1896-1900) senelerinde Necib Asım tarafından İkdam matbaasında tab ve neşredilmiştir. Daha dört cilt kalıyor. Bütün eserin yazmaları Üsküdar'da Nakşî tekkesi bahçesindeki Selimiye kütüphanesinde mevcut ve mahfuzdur. Bunlar

hakikî bir definedir. Tetkikatı sırasında ait olduğu evliyalar hakkındaki tevatür ve gelenekleri, çok kere biraz akla sığmaz abartılarla birlikte nakleder. İşte ilmî araştırma yapanlar buraya da dikkatlerini çevirerek bu rivayetlere ve özellikle önceden zikrettiğim şu *vilayetname* veya *menakıbnâme* dedikleri azizler biyografisine ait sayısız eserlere dayanarak bir “Osmanlı evliyalari tarihi” malzemesi vücuda getirmelidir. Bu hususta da henüz tamamıyla başlangıçta bulunmaktayız. Gerçi Rus Türkiyatçılarından Wladimir Aleksandr Gordlevskij epeyce zaman evvel bir Osmanlı ayografisi vaat etmiş⁷⁵ ve elimizde birkaç “evliya-menakıb” işlenmiş bir halde mevcut bulunmuş ise de, buna ait Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde mevcut son derece külliyetli yazma malzeme (Almanya’da birkaç adet kıymetli ve kısmen tanınmamış nüshalar bulunabilir.⁷⁶ Daha tamamiyle doğru bir

1155/1732 tarihli dir. (Bu kütüphanenin kataloğuna bakınız. İstanbul 1311, s. 31, no.458-462). Her halde bunun istinsah edilmiş bir sureti olmak üzere ikinci bir yazma nüshası da Bâb-ı Âlî civarında Beşir Ağa kütüphanesinde bulunmaktadır.

⁷⁵ Bence tetkike değer görünen bazı menâkıbnâmeleri burada topluyorum: Pertsch, Türkçe yazmalar, Gotha, s. 137, no.166: *Menâkıb-ı Şeyh Ebül-Vefa* (Her halde İstanbul’da Esad Efendi kütüphanesinde 2427 numarada kayıtlı çok mühim ve kıymetli *Menâkıb-ı Tâcül-ârifin*’in aynı olacaktır (Tâcül-ârifin, Muhammed’in lakabı olup, künyesi Ebül-Vefa’dır). Pertsch, Türkçe yazmalar, Berlin, s. 53, no.1526 *Menâkıb-ı Akşemseddin* (Bu mühim şeyh hakkında bk. Evliya, I/336, 337 ki burada oğulları da birer birer zikredilmektedir. 792/1390’da Şam’da doğmuştur) *Risâletül-menâkıb*, yine orada, s. 263, no.236. Üç muhtelif menâkıbnâme yi içerir. Brockelmann, Hamburg Belediye kütüphanesi Şark Yazmaları Kataloğu, s. 143;262 numaralı yazma Hacı Bektaş’ın Menâkıbnâmesi Konya evliyalarının menkıbeleri, Berlin yazmalarından, 8 numaralısında vardır (Pertsch, s. 31). İstanbul kütüphanelerinde de sayısız vilayetname mevcuttur.

⁷⁶ Fakat bütün bunlardan en ehemmiyetlisi ve Anadolu’nun dinî tarihi için en büyük kıymeti haiz olanı çok yerde nüshaları bulunmakta olan Farsça yazılmış “Kitab-ı menâkıb-ı Kadı Burhaneddin” ünvanlı Kadı Burhaneddin menkıbesi. Bu kitap 800/1397 tarihinde Esterabadlı Aziz tarafından telif edilmiştir. İstinsah edilmiş nüshaları: Ayasofya kütüphanesi, no.3465’de, Ragıb Paşa kütüphanesinde, Topkapı Sarayı kütüphanesinde, keza Esad Efendi kütüphanesinde mevcuttur. İlmin kendisine Anadolu beyliklerine ait,

şekilde tescil bile edilmemiştir. Böylece en çok Farsça olarak yazılmış, bilahare Türkçe halk kitapları şekline dökülmüş olan bu evliya tarihlerinden Anadolu'da İslâmiyetin ilk zamanlarına ait canlı ve renkli bir medeniyet tarihi levhası vermiş ve bunlardan, buradaki eski Hıristiyan, hatta müşterek azizlerinin ne ölçüde Müslüman kisvesinde yaşadıkları görülüp anlaşılacaktır. Bir de bu tamamen kabul edilmiş olanlardan başka gerek Anadolu ve gerek Trakya'da⁷⁷ daha bir takım iki taraflı azizler ve hacetgâhlar da vardır.

hepsi de İstanbul'da yayımlanmış Tarih-i Encümen-i Osmanî mecmuasında bulunan bir dizi gayet güzel tetkikleri medyun olduğu Ahmed Tevhid Bey bu mecmuanın 26.-32. sayılarında bundan bazı parçalar iktibas etmiştir. Esasen Bezm u Rezm başlığını taşıyan, Anadolu'nun Osmanlıdan önceki devrine, bilhassa Karamanoğullarına ait yeni bakış açıları getirecek olan bu eserin tamamen tab'ı çok mübrem bir ihtiyaçtır. Ve zahmetine çok çok değer. Bakınız: Sadeddin, Tâcüttevârih, I/133 II/410. Burhaneddin'in kızı asıl ismi Habibe olan Selçuk Hatun'dur. Ninesi ise, baba tarafından Selçuklu sultanlarından İkinci Keykavus'un torunlarından. bk. Max von Berchem, CIA, 3(50. Bir de Platon M. Melivranski'nin Rusça "Şarka Dair Mülâhazalar" külliyyatı, Petersburg 1895, s. 131-152'de "Sivaslı Ahmed Burhaneddin Divanından muktebes parçalar" ünvanlı makalesine bakınız.

⁷⁷ İstanbul evliyalarından, Friedrich Schrader "İstanbul, mazi ve hali" Tübingen 1917 (Almanca), s. 83-98'de hoş bir tarzda bahsetmektedir. Her yerde Bizans'ın misal teşkil ettiği açıkça görülüyor. Ve yine bakınız: A. Gordlleviskij, Rusça "Etnografik umumî nazar" mecmuasının 86.,87., 90., 91. sayılarında "Osmanlı ve rivayet menkıbeleri" ünvanlı ve sayfadaki makalesi ki bunda kısmen Hıristiyan olmak üzere 167 evliyadan bahsetmektedir. Bunun için bakınız: Aleksandr Nikola Samoïloviç, Rusça "İslâm Dünyası", 1. yıl, s. 582-584. İstanbul evliyaları hakkında Hocazade Ahmed Hilmi'nin Ziyaret-i evliya, İstanbul 1325'da çok malzeme vardır. Amasya evliyalarından da Abdizade Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi adlı birkaç ciltlik çok güzel eseri (İstanbul 1330) bahsetmektedir. Bütün Anadolu'da ve genellikle Ön Asya'da halk itikadında Hızır adıyla yaşamakta bulunan Aziz Yorgi hususî bir hürmet görmektedir. Türk halk rivayeti Hıristiyan menkıbesinin hemen bütün çizgilerini almıştır. Hatta avamdan her Türk tamamen Aya Yorgi yortusuna rastgelen bir Hızır günü tanımaktadır. Bunun için Kasım günü ki 26 Teşrin-i evvel, Aya Dimitri yortusu ile mukayese edilmelidir.) XVI. asırdan beri Avrupa seyyahlarının seyahatnamelerinde Kedreli veya Çedreli

Bu babda birkaç yararlı örnek vermeme müsaade buyurulsun. Dobruca ovası kademelinin alt tarafında, Batuva vadisinin öte tarafında, Dişbudak kuzeyinde bir derviş dergâhına sahip tekke köyü vardır. C. J. Jireçek (Almanca) “*Bulgaristan Prensiği*” (Viyanâ 1891) başlıklı pek mükemmel eserinin 533. sayfasında buna ait şu garip hikâyeyi nakletmektedir:

“Bu dergâhın velisi dikkate değer iki taraflı bir zattır. Türklerce Akyazılı Baba,⁷⁸ Hıristiyanlarca Aya Atanaş’tır. Gerek Hıristiyan gerek Müslümanlar tarafından bilhassa çalınmış davarların meydana çıkarılması için kendisinden yardım istenir. Kırım savaşından önce yalnız Müslümanların davarını koruyormuş, fakat o vakitten beri kurnaz dervişler Hıristiyanlar için kendisinin teveccühünü kazanmışlar. 1883 senesinde pîrin her iki şahsı için de verilen hediyeler toplanmış ve Hıristiyanların parası Balçık’ta bir mektep inşasına sarfedilmiştir.”

Evliya Çelebi ve ona atfen ve aynı şekilde Jireçek (aynı yerde, s.536) başka bir vaka nakletmektedir:

“Karadeniz sahili üzerinde Kalyakarac (Kali Akra) burnunda Evliya Çelebi bir kasır bulmuştur ki burada bir tekke ile beraber bir mağara içinde Sarı Saltık Dede’nin⁷⁹ yeryüzüne dağılmış yedi türbesin-

yani Hızır İlyas özel bir rol oynar. Aynı şekilde Helmut von Moltke’nin çok net bir örnekle gösterdiği gibi Ashâb-ı Kehf de Anadolu’da bundan daha az bir itibarı haiz değildir.

⁷⁸ Akyazılı Baba hakkında Evliya Çelebi’nin verdiği çok mühim malumata müracaat, c. 3, s. 349, 350-354’de Hacı Bektaş’ın çağdaşlarından ve Ahmed Yesevî’nin müritlerinden biri olan bu velînin büyük tekkesinden bahsetmektedir. Bu kayıtlar doğru ise, o halde Hacı Bektaş’ın hayatî zamanı XIII. asırda olmalıdır. Evliya, Akyazılı Baba hakkında iki menkıbe daha naklediyor.

⁷⁹ Saltık Dede İslâm akideleri tarihinde en dikkate değer hadiselerden biridir. Onun hakkında da Evliya Çelebi çok önemli bilgiler vermektedir. bk. I/569, II/133 ve devamı, II/368 İbni Batuta seyahatnamesi, II/416 ve devamı. Dede Buharalıdır (!) ve asıl ismi Muhammed-i Buhârî’dir (Evliya, II/134, 5-6). Kendisinin güya müridlerine “öldüğü zaman kendisine 6-7 tabut içinde küffar diyarının muhtelif yerlerine bırakmalarını”, çünkü Müslümanlar asıl vücudun nerede olduğunu bilemeyecekleri için her tarafı ziyaret ederek geçip gideceklerini, böylelikle bunların İslâm diyarına katılmaları için zemin

den biri vardı ki bu mağarada Saltık Dede iki kayser kızını yedi başlı bir ejderin esaret pençesinden kurtarmışmış. Türk seyyahı bundan bahsederken diyor ki: (II/133 ve devamı) “Hıristiyanlar aynı velîye Aziz Nikola (Aja Niqola, Hagion Nikolaos) olmak üzere tazim ediyorlar. Jireçek buradaki bu iki taraflılığın eski, belki de Ortaçağ Hıristiyanlarından aşılama bir şey olduğu görüşündedir. Tabî Anadolu'da da bu gibi örnekler zikredilebilir. Bunun için sadece muhtelif şekillerde görülen Seyyid Battal'ı hatırlamak yeterlidir. Nitekim Adalya'nın bir buçuk saat batısında yer alan Papazoğlu çiftliğinde bir ayazma yani mübarek kaynak vardır ki burada Meryem'in yüzü görülmüşmüş. Bu mucizeli kaynak gerek Hıristiyan ve gerek Müslümanlarca da rivayete göre şifalı olduğuna mebni çok büyük bir itibar görmekte ve her iki tarafça da kalabalıklar halinde ziyaret edilmektedir.”⁸⁰

Bundan başka bazı Hıristiyan aziz isimleri mevki isimlerinde⁸¹ yaşamaktadır. Bu cümleden olarak Bilecik tarafında İnegöl mevki, Aşık Paşazade'ye göre (Tarih, İstanbul 1324, s.4, alttan ikinci satır) aslen Aya Nikola (Aja Niqola), yani Ayos Nikolaos, (Hagios Nikolaos) ki Aziz Nikola imiş. Bu münasebetle kısmen çok keşfedilmemiş bilgileri içeren bu Anadolu mevki isimlerinin⁸² esaslı bir şekilde elenip tetkiki,

hazırlanmasını” vasiyet ettiği hakkında bakınız: Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi, Almanca tab'ı, 48/354-354 Evliya'nın II/134 müteakibindeki rivayetine atfen. Hatta bu rivayete göre, Ançığ'da bile bir tabut varmış. Kumandası altında 12.000 Türkmenin gelip Dobruca Tataristan'ına yerleşmiş olduğu bu Osmanlı velisi esaslı bir şekilde incelemeye lâyıktır. bk. Şeyh Bedreddin, s. 24 notlar.

⁸⁰ Murray, Anadolu Seyyahları için rehber, Mâveray ve Kafkas ve İran, Londra 1911, s. 123 (İngilizce).

⁸¹ Eski Osmanlı harp kahramanlarından alma mevki isimleri hakkında bk. Osmanlı Devleti Tarihi, Almanca tab'ı, II/533 yukarısı. Bunlar Osman'ın silah arkadaşlarından ibarettir.

⁸² Osmanlı şehirleri vekayinameleri külliyyatı da bu hususta çok önemlidir. Fakat bunlardan Zağra şehrinin yazma vekayinameleri gibi birçok kıymetli parçalar bir daha geri gelmez bir şekilde kaybolup gitmiştir. Rivayete göre bunlar önce Arapça ve Farsça olup, daha sonraki zamanlarda Türkçe yazılmışmış (bk. C. J. Jireçek, Bulgaristan Prensiği, Viyana 1890, s. 390).

bu münasebetle yine âlimane mesai için meşkûr bir mevzu olarak gösterilmesi gerekir.

Bu kısa işaret ve bildirimlerden anlaşılacağı gibi, Anadolu'da İslâmiyet tetkikleri için sonsuz bir saha açılıyor. Bu öyle bir çalışma meydanı ki üzerinde bütün bir sıra nesillerin ve bütün milletler mensubunun zengin mahsulat derkedebilmek ümidiyle faaliyette bulunmaları mümkün ve mültezemdır. Gerçekten de hâlihazır ve gelecek bu gibi gayretlere uygun değildir ve yakında bu durumların değiştirileceğini beklemek için insanın, üzerine bütün feyziyle dolu bir ümit neşesi ve itimat şevkine sahip olması gerekir. Hele hele şu sıralarda Yakındoğuda muazzam inkılablar oluyor ve Anadolu'nun eski savaş meydanı yeniden, üzerinde kavimlerin birbirini imha edercesine kesip doğraştıkları bir sahne olmak tehlikesine giriyor. Burada sonsuz kıymette birçok şey bir daha geriye getirilemeyecek şekilde kaybolabilir. Biz artık Anadolu ovalarında çınlayan silah seslerinin dindiği ve buranın yine milletler arasındaki barışçıl rekabete serbestçe açılacağı günün gelmesini temenni edelim! Küçük Asya'nın kadim devirdeki tarih ve medeniyetini ilim âleminin aydınlığına çıkararak, bilhassa Alman tetkik ve araştırmaları olduğu gibi, Anadolu Ortaçağ devrini aydınlatmak ve burada ilmin huzurunda ortaya çıkan sayısız muammaların çözümlerini bulmak keyfiyeti için de inşallah yine Alman âlimleri kendilerine düşen faaliyet hisselerini alacaklardır. Başlıca Alman âlim ve araştırmacılarının mesaisine medyun olan şimdiye kadarki İç Asya ve Türk kavminin beşiğine ait keşiflerin Anadolu İslâm tarihinin son meselelerini çözüp aydınlatacak cevapların da Orta Asya'nın hayretler uyandıran definelerinden çıkacağı fikrine hak verdirmesi muhtemeldir.

Bunlar 1877'de Osmanlı-Rus harbinde yok olmuştur. Türk kavminde tarihî hatıranın yokluğu hakkında bk. Jireček, aynı yerde, s. 136-137. Ve yine J. Ph. Fallmerayer, Şarka Ait Parçalar, 7. tab, 1877 (Almanca), s. 381'de vaktiyle (1842'de) Larissa (Yenişehir)'da Büyük Selatin Camii'nde mahfuz bulunan Turhan Bey'e ait bir biyografi zikrediyor. Bütün bunların ümitsiz bir şekilde kaybolup gitmemeleri gerekiyorsa, artık bütün Türkiye'de dağılmış bulunan bu yazma eserlerin toplanmasına bir an evvel başlamak gerektir.

Sözüme son vermeden önce müsaadenizle, eski ve yeni Anadolu'nun mümtaz bir aşinası olan⁸³ Hirschfeld'(1847-1895)in bir münasebetle burası hakkında serdettiği vaat verici bir görüşünü naklediyim.

“Burada, hem de kolaylıkla keşfedilecek zengin hazineler var. Elverir ki Anadolu'yu sadece eski devirlere ait bir ülke olarak araştırma fikrinden artık vazgeçilmiş olsun!”

Franz Babinger

Berlin Darülfünun Muallimlerinden

Mütercimi

Ragıp Hulusi

Edebiyat Medresesi Hâfız-1 Kütübü

⁸³ bk. Gustav. Hirschfeld, Şarktan, 2. tab, Berlin 1897, s. 193 (Almanca).